МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему: **«СОЦІАЛІЗАЦІЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В СЕРЕДОВИЩІ ОДНОЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ»**

Виконала: студентка 4 курсу, групи 6.2311-сп-з
спеціальності 231«Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
А. С. Василькова

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки
та спеціальної освіти, кандидат педагогічних наук,
доцент Ю. Р. Мацкевіч

Рецензент: :_____
_____

Запоріжжя
2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти
Рівень вищої освіти бакалавр
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітня програма «Соціальна педагогіка»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____
«____» _____ 20__ року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ
Васильковій Анні Сергіївні

1. Тема роботи: «Соціалізація молодших школярів в середовищі однолітків в умовах війни»

керівник роботи: Мацкевіч Юліана Рафаїловна, кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та спеціальної освіти.

затверджені наказом ЗНУ від « 27 » січня 2025 року № 135-с

2. Строк подання студентом роботи: 29 травня 2025

3. Вихідні дані до роботи: наукова та науково-методична література, матеріали науково-практичних конференцій з досліджуваних питань, а також матеріали виробничої практики

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити: проаналізувати наукові підходи щодо проблеми соціалізації дітей молодшого шкільного віку; чинники що впливають на соціалізацію дітей в умовах війни; аналіз ролі однолітків у процесі соціалізації; розробка педагогічних рекомендацій щодо підтримки соціалізації в умовах війни.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)_____
_____

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Мацкевіч Ю.Р.	21.12.2024	14.01.2025
Розділ 1	Мацкевіч Ю.Р.	24.01.2025	18.02.2025
Розділ 2	Мацкевіч Ю.Р.	08.03.2025	17.03.2025
Висновки	Мацкевіч Ю.Р.	15.04.2025	21.04.2025
Додатки	Мацкевіч Ю.Р.	22.04.2025	28.04.2025

7. Дата видачі завдання 19 грудня 2024 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	грудень-січень	виконав
2	Написання вступу	січень	виконав
3	Написання першого розділу	січень-лютий	виконав
4	Написання другого розділу	березень	виконав
5	Написання висновків	квітень	виконав
6	Оформлення додатків	квітень-травень	виконав
7	Оформлення роботи, рецензування	травень	виконав
8	Захист	травень	

Студент _____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Керівник роботи _____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 53 с., 37 джерел, 7 додатків.

Об’єкт дослідження – процес соціалізації молодших школярів.

Предмет дослідження – особливості соціалізації дітей молодшого шкільного віку у взаємодії з однолітками в умовах війни.

Мета дослідження – вивчити особливості соціалізації молодших школярів у середовищі однолітків в умовах війни та визначити зміст, напрями та ефективні методи соціально-педагогічної підтримки дітей молодшого шкільного віку у кризових ситуаціях.

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукової літератури, порівняння підходів соціалізації, моделювання педагогічних порад у кризових ситуаціях із використанням штучного інтелекту.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні змісту поняття соціалізації молодших школярів у контексті воєнного часу, в узагальненні наукових підходів до розуміння ролі однолітків у цьому процесі, а також у виявленні специфіки соціальної взаємодії дітей молодшого шкільного віку в умовах кризи.

Практичне значення дослідження полягає в розробці рекомендацій для соціальних педагогів, вчителів та батьків щодо підтримки соціалізації молодших школярів у воєнний період, які можуть бути використані у практиці закладів загальної середньої освіти, а також у програмах соціально-педагогічної допомоги дітям у кризових ситуаціях.

Галузь використання: заклади освіти всіх типів, громадські організації.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ, МОЛОДШИЙ ШКІЛЬНИЙ ВІК, ОДНОЛІТКИ, ВІЙНА, ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА, ШКІЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ, АДАПТАЦІЯ, ЕМОЦІЙНА БЕЗПЕКА.

SUMMARY

Vasylkova A. S. Socialization of Younger Schoolchildren Among Peers in War Conditions

The qualification work consists of an introduction, 2 parts, conclusions, a list of references (37 items, 4 of foreign origin). The qualifying volume is 67 pages long, 53 of them – main text.

Object of research: the process of socialization of primary school-age children.

Subject of research: the specific features of primary schoolchildren's socialization in peer groups during wartime.

The aim of the qualification paper is to study the features of the socialization of younger schoolchildren among peers in war conditions and to determine the content, directions and effective methods of socio-pedagogical support for children of primary school age in crisis situations.

To achieve this goal, the study applies a set of theoretical and empirical methods: analysis, synthesis, comparison of scientific literature, pedagogical observation, surveys of pupils and teachers, interviews, and analysis of children's creative products.

The first chapter focuses on the theoretical foundations of socialization, especially during early school years. It analyzes the influence of peer environment on a child's development and highlights the unique challenges of socialization in wartime, such as interrupted social ties, emotional trauma, and the need for rapid adaptation.

The second chapter addresses practical strategies for supporting socialization in crisis. It examines Ukrainian and international experience in educational and psychological assistance to children affected by war. The chapter provides recommendations for teachers, psychologists, and parents to create safe and inclusive peer environments where children can regain trust, emotional stability, and interpersonal skills.

The theoretical significance is to find out how peer interaction affects children's social development under conditions of stress and displacement caused by war.

The practical significance lies in the possibility of applying the results obtained to improve pedagogical practices aimed at supporting the social and emotional well-being of junior schoolchildren in wartime.

Key words: socialization, primary school age, peers, war, adaptation, emotional support, pedagogical environment.

ЗМІСТ

Вступ 8
Розділ 1. Теоретичні основи соціалізації молодших школярів в середовищі однолітків в умовах війни 11
1.1. Поняття соціалізації у науковій літературі 11
1.2. Вплив середовища однолітків на соціалізацію молодших школярів 18
1.3. Особливості соціалізації дітей молодшого шкільного віку в умовах війни 24
Висновки до першого розділу 29
Розділ 2. Практичні аспекти соціалізації молодших школярів у середовищі однолітків в умовах війни 30
2.1. Соціально-педагогічна та психологічна підтримка дітей молодшого шкільного віку в кризових ситуаціях 30
2.2. Аналіз практичного досвіду соціалізації молодших школярів у кризових ситуаціях 34
2.3. Рекомендації для педагогів і батьків щодо ефективної соціалізації дітей молодшого шкільного віку в середовищі однолітків в умовах війни 42
Висновки до другого розділу 50
Висновки 51
Список використанних джерел 53
Додатки 58

ВСТУП

В сучасних умовах збройного конфлікту України питання соціалізації дітей, а особливо учнів молодших класів, стають надзвичайно актуальними. Дитинство, яке повинно бути періодом гармонійного розвитку, гри та навчання, для багатьох українських дітей відбувається у психологічному та соціальному напруженні. Війна створює загрозу для емоційного стану дитини, її відчуття безпеки та стабільності, що безпосередньо впливає на процес соціалізації.

Взаємодія з однолітками відіграє важливу роль у подоланні зазначених викликів. Саме спілкування з однолітками сприяє розвитку соціальних навичок, емпатії, почуття підтримки, взаємодопомоги та приналежності до групи. У ситуаціях нестабільності, а також при втраті домівки або близьких, соціальне середовище однолітків може виступати значним ресурсом для психологічної стійкості та адаптації дітей.

Однак війна часто змінює організацію дитячих груп, спричиняючи проблеми у встановленні довірчих відносин та збільшуючи рівень тривожності, що створює нові проблеми для педагогів, батьків і психологів у процесі соціалізації молодших школярів. Це вимагає наукового осмислення змін, які відбуваються у взаємодії дітей у контексті війни, а також пошуку ефективних педагогічних стратегій для підтримки процесу соціалізації. Виходячи з цього, вибрана тема найбільш актуальна як з теоретичного, так й з практичного погляду, оскільки вона спрямована на близьке дослідження процесу формування особистості дитини в умовах кризи, а також встановлення напрямків для створення безпеки і підтримувальної середовища, яке сприятиме її безпечному розвитку.

Військові дії, що тривають на території України, суттєво вплинули на всі аспекти суспільного існування, і це, зокрема, відноситься до системи освіти, яка зазнала значні зміни. Одним з найбільш актуальних питань, що постають перед сучасною педагогікою, є ефективна соціалізація молодших школярів у складних

умовах соціальної нестабільності і психологічної напруги, що спостерігається в даний час. Молодший шкільний вік, який розглядається, є надзвичайно важливим етапом у розвитку особистості дитини, оскільки саме в цей період формуються фундаментальні навички спілкування, морально-етичні уявлення, поведінкові патерни, що закладають міцний фундамент для майбутньої інтеграції дитини в суспільство та успішного життя в майбутньому.

Соціалізація дітей – проблема, що активно досліджується в українській педагогічній та психологічній науковості. Серед українських дослідників, роботи яких мають важливе значення для розвитку цієї проблеми, слід відзначити таких науковців, як І. Бех, О. Савченко, О. Пометун, Н. Гавриш, Л. Лисенко, О. Караман.

Суть проблеми в тому, що умови війни організовують низку перешкод для природного розвитку цього процесу: порушується стабільність шкільного середовища, знижується якість соціальних контактів, зростає тривожність і рівень стресу дітей. У таких умовах особливо велике значення набуває середовище однолітків як чинник підтримки, адаптації та соціального навчання. Недостатнє вивчення саме специфіки соціалізації молодших школярів у середовищі однолітків в умовах війни визначають актуальність обраної теми.

Об’єкт дослідження: процес соціалізації молодших школярів.

Предмет дослідження: особливості соціалізації молодших школярів у середовищі однолітків в умовах війни.

Мета дослідження – вивчити особливості соціалізації молодших школярів у середовищі однолітків в умовах війни та визначити зміст, напрями та ефективні методи соціально-педагогічної підтримки дітей молодшого шкільного віку у кризових ситуаціях.

Завдання дослідження:

1) проаналізувати психолого-педагогічну літературу з проблеми соціалізації дітей молодшого шкільного віку;

2) визначити чинники, що впливають на соціалізацію молодших школярів у воєнний період;

3) охарактеризувати роль середовища однолітків у процесі соціалізації та дослідити особливості соціальної взаємодії молодших школярів у сучасних умовах війни;

4) розробити педагогічні рекомендації щодо підтримки процесу соціалізації дітей у початковій школі в умовах воєнного часу.

Для виконання поставлених завдань було використано такі **методи:**

- **теоретичні** – аналіз, узагальнення, класифікація психолого-педагогічної літератури з теми дослідження; порівняння різних наукових підходів до проблеми соціалізації; моделювання педагогічних умов сприяння соціалізації в умовах кризи.

- **емпіричні** – вивчення практичного досвіду соціалізації молодших школярів в умовах війни.

- додатково застосовано інструменти комп'ютерної підтримки, а саме використано аналітичні й угазальнювальні матеріали, підготовлені за допомогою нейромережевої моделі ChatGPT (OpenAI), що дозволило структурувати дані, сформулювати рекомендації для педагогів та батьків, а також логічно впорядкувати матеріал кваліфікаційної роботи відповідно до поставленої мети.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні змісту поняття соціалізації молодших школярів у контексті воєнного часу, в узагальненні наукових підходів до розуміння ролі однолітків у цьому процесі, а також у виявленні специфіки соціальної взаємодії дітей молодшого шкільного віку в умовах кризи.

Практичне значення дослідження полягає в розробці рекомендацій для соціальних педагогів, вчителів та батьків щодо підтримки соціалізації молодших школярів у воєнний період, які можуть бути використані у практиці закладів загальної середньої освіти, а також у програмах соціально-педагогічної допомоги дітям у кризових ситуаціях.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В СЕРЕДОВИЩІ ОДНОЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

1.1. Поняття соціалізації у науковій літературі

Соціалізація є ключовим процесом у формуванні особистості дитини, особливо у молодшому шкільному віці. У сучасному контексті війни цей процес набуває особливої важливості, оскільки діти зіштовхуються із новими вимогами та стресовими ситуаціями, які можуть впливати на їхній соціальний розвиток. У цьому розділі розкриваються основні теоретичні підходи до уявлення про соціалізацію, вплив середовища однолітків на соціалізацію та специфіку соціалізації молодших школярів у період війни.

Уперше поняття «соціалізація» вів у науковий обіг американський соціолог Ф. Гіддінгс у 1887 р. у книзі «Теорія соціалізації». Дослідник визначив соціалізацію як розвиток соціальної природи чи характеру індивіда, підготовка людського матеріалу до соціального життя. Проте, звернення до цієї проблематики почалося значно раніше, і вже в останній третині XIX століття вона інтенсивно досліджувалася зарубіжними соціологами та соціальними психологами. Науковці того часу намагалися визначити сутнісні характеристики соціалізації, виділити її основні структурні компоненти та запропонувати підходи до типології й періодизації процесу соціального розвитку особистості. Слід зазначити, що в середині XX століття цей термін набув офіційного статусу теоретичного поняття [4].

Поняття соціалізації – це ключовий елемент педагогіки, психології та соціології, оскільки воно описує процес становлення особистості через взаємодію людини із соціумом. У сучасній науковій літературі існує безліч визначень поняття «соціалізація», що відображає його складність та міждисциплінарний характер. Загалом, соціалізація визначається як процес

залучення індивіда до системи суспільних відносин, формування його соціального досвіду, становлення та розвитку як цілісної особистості. Цей процес передбачає взаємодію людини із соціальним оточенням, що впливає на формування її певних соціальних якостей і рис, а також на активне засвоєння й відтворення нею системи суспільних зв'язків.

Серед ключових ознак соціалізації виділяють тип соціального процесу, процес засвоєння цінностей, норм, правил, оволодіння соціальними ролями і функціями, оволодіння знаннями, навичками соціальної дії та взаємодії, засвоєння правил взаємодії у соціальних відносинах, вироблення соціальних ціннісних орієнтацій, а також оволодіння системою механізмів, форм і методів функціонування особистості в суспільстві. У сукупності це процес становлення людини як особистості, здатної здійснювати життєдіяльність у суспільстві.

Важливою характеристикою соціалізації є її двосторонній характер. З одного боку, вона передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище та систему соціальних зв'язків. З іншого боку, це процес активного відтворення цих зв'язків через реалізацію власного комунікативного досвіду. Таким чином, людина не тільки адаптується до умов соціуму, його культури та норм, а й перетворює їх у власні цінності, орієнтації та установки, стаючи тим самим особистістю.

Мета соціалізації в контексті розвитку дитини полягає у формуванні соціально компетентної особистості, здатної жити, працювати, взаємодіяти в умовах сучасного суспільства. Особливо це важливо для дітей молодшого шкільного віку, оскільки саме на цьому етапі вони починають активно включатися в нові форми соціального життя, передусім, у шкільне середовище[5].

Проблема соціалізації особистості розглядається в міждисциплінарному контексті, в різних наукових галузей – філософії, соціології, психології та педагогіки. Існування чисельних поглядів філософів, соціологів, психологів, педагогів на процес соціалізації пояснюється різними підходами до розуміння можливостей, потреб та інтересів людини й суспільства, ставленням до природи

та перетворювальної діяльності.

Дослідження феномена соціалізації в соціологічних, психологічних та педагогічних вимірах має глибокі історичні корені та представлене різноманітними теоретико-методологічними підходами.

Концепція сутності людської природи як єдності її біологічного й соціального компонентів. Прихильники цього підходу, такі як М. Р'юіз, Ч. Меррей, Р. Хернстейн, посилаються на дані сучасних соціобіологічних досліджень, започаткованих Е. Уілсоном у 1975 році. Відмінності у визначенні співвідношення та пріоритетності цих компонентів визначають напрями досліджень та змістово-суттєві характеристики соціалізації [2].

Концепція соціальної й діяльнісної сутності людини. Розроблена К. Марксом та Ф. Енгельсом, ця концепція стверджує, що люди в процесі діяльності та через неї змінюють як зовнішні умови свого буття, так і самих себе. Соціальне середовище, що формує людину, водночас є і умовою, і результатом її діяльності. Свідомість людини та її діяльність перебувають у взаємозумовленій єдності. За К. Марксом, «сутність людини не є абстракт, притаманний окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупністю всіх суспільних відносин» [2].

Психоаналітична концепція тримірності структури особистості. Ця концепція, пов'язана зі структурою психіки (Ід, Его, Супер-его), розглядає становлення особистості як результат розв'язання протиріч між несвідомими імпульсами (Ід) та моральними нормами (Супер-его). У рамках цієї концепції досліджуються психофізіологічні та соціальні механізми соціалізації, такі як інтерналізація, об'єктивація, екстерналізація (П. Бергер, Т. Лукман), інтеріоризація, соціальна адаптація (Т. Парсонс), наслідування, опозиція, адаптація (Г. Тард), ідентифікація, витіснення, сублімація (З. Фрейд, Е. Фромм) [2].

Концепція передавання соціально-культурного досвіду. Соціалізація розглядається як процес передачі досвіду від покоління до покоління, що забезпечує соціальну рівновагу та є необхідною передумовою відтворення суспільного життя. Е. Дюркгейм наголошував на соціальній природі людини і

визначав соціалізацію як процес, що перетворює індивіда в соціальний суб'єкт шляхом передачі йому культурних норм та цінностей. На його думку, соціалізація відбувається через виховання та освіту, які формують моральну свідомість і соціальну відповідальність людини [34].

Т. Парсонс, Г. Спенсер підкреслювали «розвиток свідомого життя і створення людської особистості» як основну функцію суспільства. П. Сорокін пояснював соціальний розвиток як безупинний процес і результат взаємодії індивіда та навколишнього соціального середовища, а також через освоєння соціальних ролей. Т. Парсонс також розглядав соціалізацію як механізм підтримки соціальної системи, стверджуючи, що цей процес дозволяє індивідам адаптуватися до існуючих соціальних структур через виконання певних ролей та функцій у суспільстві, забезпечуючи стабільність і безперервність соціального порядку [36].

Концепція виділення певних соціальних інститутів. Сім'я (Е. Дюркгейм, О. Конт, П. Сорокін), економіка (М. Вебер, К. Маркс, Ф. Енгельс), виховання й освіта (П. Бергер, Т. Лукман), професійне середовище (Е. Дюркгейм, П. Сорокін) розглядаються як основні елементи соціалізації. Ці інститути, за Г. Спенсером, є механізмами самоорганізації спільної діяльності людей, що забезпечують перетворення асоціальної за своєю природою людини в соціальну істоту. Також розглядаються проблеми результативності соціалізації, включаючи концепції соціального «нормального типу» (Г. Зіммель), аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон) та десоціалізації (Н. Смелзер) [2].

Концепція тривалості і стадійності перебігу соціалізації. Виділяються основні етапи, «життєві цикли» (Р. Бенедикт, Дж. Мід, З. Фрейд, Е. Еріксон) на засадах концепцій соціальної стратифікації, соціальної мобільності й соціокультурної динаміки (П. Сорокін) [2].

Концепція поведінки людини як «суспільно орієнтованих дій». М. Вебер та П. Сорокін розкривають це через осмислену орієнтованість на очікування суспільства, цілераціональність та суб'єктивно цілеспрямовану смислову орієнтацію індивідів. Виділяються основні форми поведінки, притаманні

людині: дозволені, потрібні, рекомендовані [2].

Соціалізація розглядається як форма і спосіб соціального розвитку індивіда, що включає регулювання та примус, а також обмеження особистісного розвитку (Е. Дюркгейм, З. Фрейд, Е. Фромм). Це ґрунтується на положеннях про необхідну взаємозумовленість змісту, засобів, форм і методів соціалізаційного впливу та рівня психофізіологічного розвитку особистості [2].

Мета соціалізації в контексті розвитку дитини полягає у формуванні соціально компетентної особистості, здатної жити, працювати, взаємодіяти в умовах сучасного суспільства. Особливо це важливо для дітей молодшого шкільного віку, оскільки саме на цьому етапі вони починають активно включатися в нові форми соціального життя – передусім, у шкільне середовище. Успішна соціалізація вимагає дії різноманітних механізмів, що сприяють засвоєнню дитиною норм, цінностей і моделей поведінки, прийнятих у суспільстві.

Механізми соціалізації – це способи, за допомогою яких індивід засвоює соціальний досвід, норми та цінності. За З. Фрейдом, виділяються чотири психологічні механізми: імітація, що є прагненням дитини копіювати певну модель поведінки дорослих (зразками найчастіше стають батьки, але діти також можуть наслідувати вчителів чи інших авторитетних осіб, навіть тих, хто їх карає); ідентифікація, що є засобом засвоєння дітьми батьківської поведінки, установок та цінностей як своїх власних; сором і провина, що є негативними механізмами, які забороняють або пригнічують певну поведінку, і ці почуття взаємопов’язані та багато в чому збігаються. За Л. Орбан-Лембрик, основними механізмами соціалізації є цілеспрямоване формування особистості та стихійний вплив на особистість різних обставин життя.

Соціалізація також пов’язана з індивідуалізацією особистості, виробленням нею власного стилю спілкування та поведінки, набуттям особистісного комунікативного досвіду. За В. Мухіною, механізмом соціалізації є ідентифікація та уособлення особистості, а також закономірна зміна фаз адаптації, індивідуалізації та інтеграції в процесі розвитку особистості.

Соціально-педагогічні механізми за А. Капською, включають традиційний механізм, пов'язаний із засвоєнням дитиною норм, еталонів поведінки, поглядів, стереотипів, характерних для її сім'ї та найближчого оточення на неусвідомленому або підсвідомому рівні; інституціональний механізм, що функціонує в процесі взаємодії людини з інститутами суспільства та різними організаціями, спеціально створеними для соціалізації, які опосередковано реалізують виховні функції; та міжособистісний механізм, що є взаємодією людини із суб'єктивно значущими для неї іншими людьми, в основі якого лежить психологічний акт міжособистісного перенесення певного соціального досвіду (позитивного чи негативного) від однолітків, батьків, знайомих.

Соціалізація здійснюється в процесі спілкування і взаємодії з оточуючими: дитина вчиться говорити, контактувати, контролювати свої дії, емоції, поведінку. При цьому важливо, щоб дитина мала досвід спілкування з дітьми і дорослими різного віку: цей досвід допоможе швидко адаптуватися в будь-якому соціальному середовищі [19].

У цьому процесі ключову роль відіграють агенти соціалізації – особи, які передають дитині соціальні норми, цінності та зразки поведінки. Агенти соціалізації поділяються на первинних і вторинних. До агентів первинної соціалізації належать батьки, родичі, друзі – тобто найближче оточення, яке забезпечує перші уявлення про світ, формує емоційний контакт та сприяє розвитку базових соціальних навичок. Їхня взаємодія з дитиною є тривалою, гнучкою, емоційно забарвленою та універсальною. Вторинні агенти соціалізації – це представники формальних інституцій: вчителі, адміністратори шкіл, медіа, церква, держава тощо. Їхній вплив менш персоналізований і має чітко окреслені рамки, але саме вони забезпечують входження дитини до ширшої соціальної системи з визначеними соціальними ролями.

Інститути соціалізації – це організації та установи, які структурують і спрямовують соціалізаційний процес. До них належать такі формальні організації, як школа, армія, суд, церква, засоби масової інформації. Саме вони відіграють важливу роль у засвоєнні соціальних ролей, норм і цінностей,

необхідних для повноцінного функціонування в суспільстві. Дошкільні навчальні заклади, зокрема, створюють умови для первинної адаптації до соціального середовища, навчають дітей правилам поведінки, формують комунікативні навички. Найпершим і найвпливовішим інститутом залишається сім'я – вона задає емоційний та моральний вектор розвитку, визначає стиль спілкування, навчає першим ролям і моделює ставлення до інших. Таким чином, ефективність соціалізації залежить від взаємодії механізмів, агентів та інститутів, які у сукупності формують цілісну соціальну картину світу дитини та сприяють її особистісному становленню.

На початку шкільного життя соціальний розвиток здійснюється, в тому числі, в процесі «входження» (інтеграції) особистості в нове соціальне (шкільне) середовище, в нову соціальну групу (клас), формування взаємин з членами цієї групи (Г. Костюк, С. Максименко, Д. Ельконін та ін.). В цей час відбувається адаптація до навчання у школі, адаптація до однокласників і вчителів.

У молодшому шкільному віці соціалізація включає в себе декілька важливих завдань. По-перше, це освоєння основних норм і правил поведінки у соціальному оточенні – наприклад, повага до інших, дотримання дисципліни, здатність слухати, співпрацювати, очікувати своєї черги, а також вирішувати конфлікти шляхом переговорів. По-друге, це розвиток соціальної ідентичності, тобто усвідомлення дитиною власної належності до конкретної соціальної групи – класу, школи або суспільства. Цей процес супроводжується формуванням моральних якостей, таких як доброзичливість, чесність, відповідальність та справедливість. Ще одним досить важливим аспектом соціалізації є вдосконалення комунікативної компетенції. Уміння до спілкування, узгодження, вираження власних думок та емоцій, а також розуміння інших – все це формується в процесі щоденних взаємодій з дорослими і ровесниками.

У науковій літературі О. Овчарук стверджувала, що соціалізація – це постійний процес, який триває все життя. Він розділений на етапи, кожен з яких спеціалізується на вирішення певних проблем.

Особливістю соціалізації в молодшому шкільному віці є також її значна

залежність від соціального оточення: родини, школи, кола однолітків, учителів. Кожен із цих агентів соціалізації формує певний набір цінностей і моделей поведінки, які дитина інтеріоризує – тобто засвоює на внутрішньому рівні

Сім'я, наприклад, найчастіше закладає первинні моральні орієнтири та емоційні основи, тоді як школа забезпечує включення до системи соціальних правил, які діють поза межами родинного кола. Однолітки, своєю чергою, відіграють роль «дзеркала», в якому дитина вчиться бачити себе очима інших, що стимулює розвиток самосвідомості й самооцінки. Таким чином, соціалізація дитини молодшого шкільного віку є основою її успішної адаптації в соціумі, формування ціннісних орієнтацій, комунікативних навичок, моральних якостей і самосвідомості.

Отже, соціалізація міцно переплетена з розвитком мовлення, емоцій та розумових здібностей дитини. Діти не просто засвоюють, як слід діяти в тих чи інших обставинах, а й як розпізнавати причини вчинків інших людей, передбачати їхні відповіді, пристосовувати свою поведінку до того, чого від них чекає суспільство. Процес соціальної адаптації обов'язково викликає психічну напругу в дитини, що зазвичай проявляється через зміни в емоційних реакціях і поведінці. Розвиток дитини як соціальної особистості значною мірою залежить від кількості та якості її соціальних контактів.

1.2. Вплив середовища однолітків на соціалізацію молодших школярів

Соціалізація – це складний та багатогранний процес, у якому індивід засвоює соціальні норми, цінності, звичаї, правила та поведінкові стандарти, що існують у його оточенні. Вона забезпечує адаптацію особистості до соціального середовища, дозволяючи людині ефективно взаємодіяти з іншими членами суспільства, виконувати різні соціальні ролі та формувати своє місце в соціальній структурі.

Поняття «адаптація» в психології походить із фізіології та загалом означає

прагнення організму досягти рівноваги з оточуючим середовищем. Я. Сікора визначає адаптацію як процес взаємодії середовища і особистості на різних рівнях (біологічному, психологічному, соціальному), що забезпечує стійке реагування на змінювані умови [25].

У ході соціалізації особистість набуває необхідних знань, умінь, установок, що дозволяють їй функціонувати в рамках існуючих соціальних інститутів, таких як сім'я, школа, робоче середовище тощо. Перші етапи соціалізації відбуваються в дитинстві, коли найважливішими соціальними агентами є найближче оточення – сім'я, а пізніше школа та однолітки.

Для молодших школярів, особливо у віці 6-10 років, середовище однолітків набуває великого значення, оскільки воно стає другим після сім'ї важливим соціальним простором. Через взаємодії з іншими дітьми школярі навчаються приймати та дотримуватись соціальних норм, розвивають комунікативні навички, адаптуються до вимог групи, а також починають усвідомлювати власну ідентичність у контексті соціальної взаємодії.

Важливим аспектом є те, що однолітки відіграють роль не тільки в розвитку соціальних навичок, але й у формуванні емоційної сфери дитини. Взаємодії з ровесниками допомагають школярам зрозуміти основи міжособистісних стосунків, навчитися співпрацювати, висловлювати емоції та реакції на різні ситуації. Крім того, діти через спілкування з однолітками часто отримують визнання, що сприяє формуванню самооцінки, а також відчуття приналежності до групи.

В. Штифурак, Л. Гринькова, О. Гринькова, наголошують що самооцінка молодших школярів недостатньо усвідомлена, саме тому, для забезпечення позитивного емоційного фону, варто вказувати дитині на ті види діяльності, до яких вона демонструє особливі нахили. Усвідомлення власних досягнень і переваг добавлятиме учню впевненості в собі, може стати поштовхом до більшої наполегливості в інших видах діяльності.

Соціальний контекст середовища однолітків для молодших школярів визначається багатьма чинниками, серед яких важливу роль відіграють

структура групи, взаємини в середині групи, а також соціальні та культурні особливості оточення. Кожна дитина, вступаючи в колектив однолітків, опиняється в ситуації, де їй потрібно адаптуватися до існуючих правил і норм поведінки.

Є декілька аспектів, які складають цей соціальний контекст:

1. Типи взаємин у групі. У групах однолітків утворюються різні види взаємин:дружні, суперницькі, рівноправні або ієрархічні. Дружба передбачає взаємну підтримку та сприяють розвитку емоційного інтелекту. Суперництво супроводжується конфліктами, що потребують роз'язання. Ієрархія з лідерами та підлеглими, може як зміцнювати впевненість окремих дітей, так і ускладнювати адаптацію інших.

2. Групова ідентичність. Середовище однолітків формує в дітей групову ідентичність – відчуття приналежності до спільноти зі схожими інтересами й поглядами. Це укріплює взаємоз'язки, але водночас здаьне приводити до виключення окремих дітей з групи.

3. Норми та соціальні очікування. У групах дітей однолітків можуть діяти соціальні норми, що визначають прийняту поведінку – у класі, під час ігор чи розв'язання конфліктів. Ці норми залежать від ролей в групі (лідерів, аутсайдерів, пасивних членів) і можуть впливати на соціалізація дітей.

4. Емоційна підтримка та конфлікти. Здатність до емоційної підтримки важлива частина соціалізації, що охоплює співчуття, розуміння почуттів інших і прийняття допомоги. Водночас конфлікти й емоційна конкуренція в середовищі однолітків сприяють розвитку навичок вирішення проблем, компромісу та співпраці.

5. Роль педагогів у контексті однолітків. Педагоги формують суспільний простір спілкування дітей, навчаючи їх командної роботи, етичній поведінці та уникнення агресії і відчуження.

6. Вплив соціальних медіа. У сучасному суспільстві діти спілкуються не тільки в класі, а й на просторах соціальних мереж, що розширюють простір соціалізації. Але при чому таке спілкування може як укріпити зв'язки між дітьми,

так і привезти до відчуження та онлайн-булінгу.

Соціалізація молодших школярів є важливим процесом розвитку, у якому середовище однолітків займає центральне місце. Взаємодія з однолітками в шкільному середовищі значною мірою впливає на формування особистісних рис, соціальних навичок і психологічних якостей дитини.

Однак, Т. Парсонс вважав, що соціалізація відбувається у три етапи: соціалізаія дитини у родині (первинна, що проходить у неформальному оточені), навчання в школі (середній етап) та соціалізація дорослого (завертальний етап) – останні два етапи об'єднувались у вторинну соціалізацію [36].

У своїх наукових дослідженнях А Капська, стверджує, що процес соціалізації під час війни у молодшому шкільному віці – це взаємозумовлена взаємодія особистості з навколишнім соціальним середовищем [13].

Н. Лавриченко, робить висновок, що соціалізація є педагогічним процесом, що контролюється, скеровується у правильному напрямі для формування соціальної наповненості особистості як передумови засвоєння соціального досвіду.

Однією з основних функцій середовища однолітків є сприяння розвитку соціальних навичок у молодших школярів. Взаємодія з іншими дітьми дозволяє їм навчатися основам комунікації, вирішенню конфліктів, формуванню співпраці та вмінню працювати в групі. Відносини з однолітками в класі визначають, як дитина реагуватиме на різні соціальні ситуації, буде вона впевненою, здатною знаходити компроміси, чи схильною до агресії чи пасивності.

Середовище однолітків є одним із найвпливовіших чинників у процесі соціалізації молодших школярів. На етапі вступу дитини до школи вона вперше потрапляє в ситуацію тривалого і системного спілкування з однолітками без безпосередньої присутності та участі батьків. Цей перехід знаменує нову фазу соціального розвитку, коли дитина починає формувати нові соціальні зв'язки, навчатися правилам колективного життя, будувати ієрархії стосунків і шукати своє місце у групі.

Важливим процесом соціалізації учнів, за переконанням О. Степанова, є контроль вимог у школі та їх єдиністть із родинними вимогами. У разі, коли ці вимоги невзаємозумовлені, некоординованні та розходяться з моральним вихованням – це призводить до утворення подвійних стандартів та порушень в дисциплінованості, що не припустимо для позитивної динаміки формування соціально-психологічних утворень особистості учня початкої школи.

Взаємодія з однолітками стає для дитини своєрідним «соціальним дзеркалом», у якому вона відображає власну поведінку, емоції, ставлення до себе та інших. Саме через спільну діяльність, ігри, навчальні ситуації та конфлікти дитина отримує безцінний досвід, що формує її уявлення про соціальні ролі, межі допустимого, принципи співіснування в суспільстві. З одного боку, така взаємодія сприяє розвитку комунікативних навичок, вмінню співпрацювати, домовлятися, долати труднощі разом із іншими. З іншого – вона може бути джерелом психологічних труднощів, особливо якщо дитина не знаходить підтримки в однолітків або стає об’єктом негативного ставлення.

Стосунки з однолітками відіграють ключову роль у ставленні дитячого самоусвідомлення та особистісному зростанні. Те, як дитину сприймають однолітки, впливає на її впевненість у власних силах та відчуття належності до групи. Вплив середовища однолітків значною мірою визначається емоційним кліматом у класі та характером взаємин між учнями. Якщо стосунки у дитячому колективі побудовані на довірі, повазі та доброзичливості, це створює сприятливе середовище для соціального розвитку кожного учня. У такому середовищі дитина відчуває себе прийнятою, вона легше адаптується до нових умов, відкривається, стає активнішою у спілкуванні, а отже – швидше засвоює соціальні норми та правила. Навпаки, у колективі, де переважає конкуренція, агресія чи відчуження, дитина може почати уникати взаємодії, відчувати емоційну напругу, що негативно впливає на її соціалізацію.

Проблеми в соціалізації, спричинені негативним впливом середовища однолітків, можуть мати різне походження. Часто вони виникають через несприятливий мікроклімат у колективі, коли частина дітей виявляє ворожість

або байдужість до інших.

Аналізуючи проблеми соціалізації молодших школярів, О. Марковська говорить також про невдачі, відсутність певних успіхів чи навпаки, відмінні знання шкільних предметів, комфортне відчуття у класному колективі призводить до певної неповноцінності, приниженості або відчуття власної значущості.

Однією з найбільш поширених проблем є булінг. Дослідження булінгу належать скандинавським ученим, серед них: Д. Олвеус, А. Пікас, Є. Роланд. Британські дослідники Д. Лейн та Е. Міллер визначають булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстоко поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатен себе захистити. Піддаючись булінгу, діти можуть втратити впевненість у собі, знизити свою самооцінку, що негативно позначається на їхньому емоційному та психологічному розвитку.

Іншою проблемою є соціальна ізоляція дітей, які не можуть знайти спільну мову з іншими учнями. Це може виникнути через різницю у вподобаннях, характерах чи відсутність можливості знайти друзів. Ізольовані діти часто відчувають себе непотрібними та неприйнятими серед однолітків, що може призвести до депресії, тривожності, проблем із навчанням та подальшими соціальними труднощами.

Крім того, проблема може полягати в надмірній конкуренції та бажанні «бути першим» або «бути кращим за інших», що призводить до емоційного виснаження, стресу та конфліктів між дітьми. У таких умовах може виникати атмосфера напруги, де дітям складно відкрито спілкуватися та створювати здорові стосунки.

1.3. Особливості соціалізації дітей молодшого шкільного віку в умовах війни

Соціалізація дітей молодшого шкільного віку в умовах війни набуває особливого значення й водночас ускладнюється низкою зовнішніх і внутрішніх чинників. Війна як надзвичайна соціальна ситуація докорінно змінює звичний спосіб життя дитини, порушуючи її почуття безпеки, стабільності та передбачуваності світу.

Соціалізація молодших школярів в умовах воєнного часу – керований та мотивований психолого-педагогічний процес прямої та зворотної взаємодії особистості з соціальним оточенням, спрямований на збагачення її соціального досвіду (успішно пройти всі види адаптації війни та оволодіти ціннісними орієнтаціями), саморелізацію (у можливих рамках), збереження емоційного стану та вдосконалення морально-естетичного спектра, формування позитивних реакцій на противагу аберaційній поведінці в спеціально створених інтерактивних та атрактивних умовах [23].

У таких обставинах процес засвоєння соціальних норм, адаптації до нового середовища й формування соціальних зв’язків відбувається в умовах психологічної напруги, тривожності та часто вимушеного розриву із звичним соціальним оточенням.

Війна приносить із собою безліч подій, які є травматичними для всіх людей; діє такий могутній психогенний чинник, як загроза життю; нервова система, психіка перебуває у стані перенапруження. Діти особливо вразливі до впливу стресових чинників, адже у них немає досвіду і зрілих психологічних механізмів для подолання важких ситуацій [15].

Н. Пророк, О. Чекстере, О. Гнатюк акцентують свою увагу на тому, що стан і поведінка дітей у стресових ситуаціях надзвичайно залежать від психоемоційного стану і поведінки близьких дорослих і якщо вони конструктивно не справляються зі стресом (метушаться, «істерять», панікують, «завмирають», «відморожуються» тощо), це стає додатковим стресом для дітей,

з одного боку, а з іншого – вони починають майже дзеркально наслідувати поведінку дорослого [20].

Соціалізаційні процеси ускладнюються й тим, що діти часто потрапляють у ситуацію колективної травми. Їхнє бачення світу змінюється під впливом подій, які не відповідають звичному дитячому досвіду: страх, втрата, нестабільність, потреба швидко дорослішати.

О. Сторож, загострює увагу на тому що, успішність адаптації та інтеграції дітей шкільного віку, залежить від того як вони будуть представлені в новому колективі. Бажання педагогів підкреслити важкий соціальний досвід, що пережила дитина в зоні збройного конфлікту, можуть стати причиною як зайвої героїзації її минулого чи наданню неприємних прізвиськ [28].

У таких умовах дитина може проявляти замкнутість, емоційну гіперзбудливість, недовіру до оточення або, навпаки, надмірну залежність від дорослих. Це означає, що традиційні соціалізаційні механізми – через гру, навчання, спілкування – не завжди працюють так, як у мирний час, і потребують корекції з боку дорослих.

Важливим завданням є створення інклюзивного освітнього середовища, в якому кожна дитина – незалежно від свого минулого досвіду, мовного чи культурного контексту – може відчувати себе прийнятою, цінною і захищеною. Соціалізація дітей у воєнних умовах також потребує тісної взаємодії між педагогами, психологами, соціальними працівниками та батьками.

Таким чином, війна формує в дитині нові аспекти соціальної зрілості – такі, що у мирний час зазвичай з’являються значно пізніше. У процесі соціалізації в умовах війни зростає роль школи як стабілізуючого чинника. Шкільне середовище може стати для дитини тією опорою, яка допоможе їй адаптуватися до нових умов і поступово повернути відчуття безпеки. У цьому контексті педагог виступає не лише як носій знань, а й як наставник, емоційна опора, модератор безпечного і прийнятного соціального простору.

Успішна адаптація до нового середовища можлива лише тоді, коли дорослі об’єднують зусилля для підтримки дитини. Особливо важливою є роль

психологічної допомоги – як індивідуальної, так і групової. Терапевтичні бесіди, ігри, заняття на розвиток емоційного інтелекту, арт-терапія – усе це може стати дієвими інструментами у подоланні наслідків травматичного досвіду та сприяти відновленню здатності дитини до соціального включення.

За словами А. Євтушенко, основна мета арт-терапії полягає в гармонізації розвитку особистості, через розвиток здатності самовираження і самопізнання через мистецтво, а також розвиток здібностей та конструктивних дій з урахуванням навколишніх цінностей [10].

Війна також змінює соціальні очікування щодо поведінки дитини. Часто дорослі мимоволі починають вимагати від дітей більшої витримки, дисципліни, відповідальності, не усвідомлюючи, що ці очікування можуть перевищувати вікові можливості дитини. У результаті дитина опиняється під подвійним тиском: з одного боку – травматичне зовнішнє середовище, а з іншого – підвищені вимоги. Така ситуація вимагає особливої чутливості з боку дорослих, готовності враховувати індивідуальний темп розвитку дитини, її емоційні реакції, потребу в підтримці.

Однією з головних умов адаптації є встановлення довірливих, емоційно теплих взаємин між дитиною та вчителем. У молодшому шкільному віці саме вчитель виступає для дитини значущою дорослою особою, через яку вона орієнтується в новому соціальному просторі. Дитина повинна відчувати, що педагог приймає її такою, якою вона є, розуміє її переживання, не засуджує за труднощі у навчанні чи спілкуванні. Позитивний приклад дорослого, його емоційна стабільність і послідовність у поведінці формують у дитини базову довіру, знижують тривожність і стимулюють готовність до взаємодії. Окремої уваги потребує створення сприятливого соціального клімату у класному колективі. Важливо, щоб у колективі панувала атмосфера доброзичливості, взаємоповаги, підтримки, а кожна дитина, незалежно від її походження, мовних чи культурних особливостей, почувала себе повноцінним членом групи. З цією метою педагог може організовувати спільні ігри, інтеграційні вправи, творчі проєкти, у яких кожна дитина матиме змогу проявити себе та отримати

позитивне визнання. Саме через включення у спільну діяльність дитина поступово вчиться взаємодіяти з іншими, довіряти, ділитися емоціями, приймати допомогу.

Також не варто ігнорувати роль емоційної підтримки з боку шкільного психолога. У воєнних умовах багато дітей переживають травматичні події, що позначається на їхній поведінці, реакціях та спроможності адаптуватися. Психологічна підтримка може включати індивідуальні консультації, арт-терапію, заняття на розвиток емоційної грамотності, тренінги соціальних навичок. Такі заходи допомагають дитині краще усвідомити свої переживання, навчитися керувати емоціями, знижують рівень стресу та тривожності, що позитивно впливає на її адаптацію.

Не менш важливим є залучення батьків до процесу адаптації дитини. У складних життєвих обставинах дитина особливо гостро потребує уваги, підтримки з боку найближчого оточення. Батьки мають бути не лише джерелом емоційної стабільності, а й активними учасниками соціалізації своєї дитини: підтримувати її у встановленні нових контактів, заохочувати участь у спільних заходах, обговорювати події дня, ділитися власним досвідом подолання труднощів. Співпраця родини і школи створює єдиний виховний простір, у якому дитина почувається більш впевнено та захищено.

Успішна адаптація дитини в умовах війни – це передусім процес поступового відновлення відчуття безпеки, довіри до світу та відкритості до взаємодії [23]. Соціалізація в таких умовах вимагає не стільки додаткових зусиль, скільки особливої чуйності, емпатії, уважного ставлення до емоційного стану дитини. Допомагаючи їй інтегруватися в нове середовище, дорослі не лише полегшують її переживання, а й закладають підґрунтя для розвитку внутрішньої сили, стійкості, здатності до співпраці та емпатії. Саме ці якості згодом дозволять дитині стати активним учасником суспільства, здатним творити майбутнє, незважаючи на важкі обставини минулого.

Умови війни також посилюють потребу дитини в стабільності й рутині. Соціалізація в такому випадку базується не лише на здобутті нових соціальних

навичок, а й на відновленні базового відчуття безпеки. Це означає, що дитина починає будувати соціальні взаємини, перш за все, з тими, хто здатен забезпечити їй емоційний комфорт – учителем, психологом, батьками. У класі вона шукає не стільки знання, скільки відчуття приналежності, підтримки та прийняття.

В умовах воєнного часу змінюється і структура соціальних цінностей, які засвоює дитина. Замість звичних шкільних настанов (успішність, дисципліна) акцент зміщується на такі поняття як взаємодопомога, солідарність, емоційна чуйність. У такому контексті соціалізація включає формування нової етичної системи, яка часто базується на пережитому особистому досвіді: дитина бачить приклади жертовності, підтримки, героїзму, а іноді – і зради чи байдужості. Значною особливістю соціалізації під час війни є також зростання ролі неформальних джерел впливу. У традиційних умовах провідним соціалізуючим агентом є школа, родина, однолітки. У ситуації нестабільності та дистанційного навчання дитина може більше часу проводити в інформаційному просторі, де важко контролювати якість і безпечність контенту. Соціальні мережі, новини, навіть чутки можуть формувати уявлення дитини про світ, що впливає на її соціальну поведінку та ціннісні орієнтири.

Таким чином, соціалізація дітей молодшого шкільного віку в умовах війни має низку яскраво виражених особливостей, пов’язаних як із психологічним станом дитини, так і з зовнішніми соціальними змінами. Ці особливості вимагають переосмислення традиційних педагогічних і виховних підходів, особливої чутливості, гнучкості та готовності підтримувати дитину на всіх етапах її соціального становлення. Саме розуміння цих особливостей дозволить створити умови, в яких дитина, навіть у найскладніших обставинах, зможе зберегти здатність до зростання, співжиття та майбутньої успішної інтеграції у суспільство.

Висновки до першого розділу

Процес соціалізації молодших школярів є динамічним, багатоаспектним і передбачає засвоєння суспільних норм, ціностей та певних моделей поведінки. Саме в цей період дитина активно виходить за межі сімейного простору, потрапляючи в більше соціальне середовище, де формуються базові навички взаємодії та спілкування. Початкова школа відіграє важливу роль, стаючи місцем інтенсивного входження дитини в соціум, що обумовлює потребу у цілеспрямованому педагогічному впливі.

Середовище однолітків відіграють ключову роль у соціалізації молодших школярів, адже саме в шкільному товаристві формуються перші вміння комунікації, взаємодії, вирішення суперечок, самоусвідомлення та розуміння соціальної приналежності. Разом з тим, взаємини між дітьми модуть містити в собі як позитивні, так і негативні аспекти, зокрема сприяти соціальній ізоляції та булінгу. Це зумовлює потребу в організації безпечного соціального простору, що контролюється педагогічними методами.

Війна постає фактором дестабілізації, котрий нищить сталі суспільні структури, ускладнює адаптацію, викликає постійне емоційне напруження, руйнує контакти дитини з навколишнім середовищем. В таких умовах особливо важливо створити безпечний освітній простір, налагодити співпрацю між викладачами, батьками та психологами. Також потрібно впроваджувати програми адаптації та соціальної інтеграції, що сприяють розвитку навичок емпатії, підтримки та взаємодопомоги..

РОЗДІЛ 2
ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У СЕРЕДОВИЩІ ОДНОЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

2.1. Соціально-педагогічна та психологічна підтримка дітей молодшого шкільного віку в кризових ситуаціях

Практичні аспекти соціалізації молодших школярів в середовищі однолітнків в умовах воєнних дій стають надзвичайно актуальними, адже в цей період закладаються основи особистості, фомуються соціальні навички, вміння співіснувати з іншими та долати психологічні труднощі. Війна як кризове явище, суттєво змінює звичний уклад дитини, відповідно змінюючи умови її соціального розвитку. Молодші школярі потребують особливої уваги та підтримки з боку педагогів та батьків і однолітків, щоб зберегти здатність до адаптації та позивнох взаємодії з соціумом.

Одним з важливих чинників є створення безпечного та стабільного освітнього середовища, де діти можуть відчувати себе в безпеці, незважаючи на зовнішні загрози. Психологічне відчуття безпеки дає дітям змогу відкритись, спілкуватись та довіряти іншим, що є основоб соціалізаціїю Саме в процесі взаємодії з однолітками з школярі вчаться співпереживати, досягати згоди та роз’язувати конфліктні ситуації, підтримувати одне одного, що набуває цінності в умовах невизначеності та тривоги.

Поняття «соціально-педагогічна та психологічна підтримка» охоплює цілісну систему заходів, спрямовану на допомогу дитині в адаптації до складних життєвих обставин, стабілізацію її емоційного стану та збереження психічного здоров’я. А. Капська трактує соціально-педагогічну підтримку, як діяльність, спрямовану на створення умов для розвитку дитини через соціальне включення, сприянню формуванню стійких міжособистісних зв’язків, та розвитку соціальних навичок і формування позитивного самообразу [13].

Кризові обставини, зокрема військові сутички, вимушене переселення, втрата рідних, суспільна нестабільність чи інші травматичні випадки, справляють глибокий вплив на психіку дітей молодшого шкільного віку. Війна може мати довгострокові наслідки для розвитку дітей, їхнього благополуччя та майбутніх перспектив.

Наслідки війни для дітей часто взаємопов'язані, ускладнюючи один одного та створюючи цикл поневірянь і страждань. Важливо надавати соціальну, педагогічну й психологічну підтримку, щоб допомогти дітям оговтатися від наслідків війни та відновити мирне життя їхніх родин. Це включає доступ до охорони здоров'я, освіти і психологічної підтримки, а також прикладання особливих зусиль щодо сприяння й поновлення миру, стабільності й розвитку в районах, що постраждали від конфлікту [20].

Соціально-педагогічна робота розглядається як різновид соціально-педагогічної діяльності, який здійснюється у певній соціальній інституції та спрямований на точно визначений об'єкт впливу [10]. Головне завдання соціального педагога – створити для дитини умови, в яких вона зможе відновити почуття безпеки, стабільності та довіри, які були порушені через кризу.

Саме в процесі шкільної взаємодії дитина здобуває новий досвід подолання труднощів та відновлення нормальних соціальних зв'язків. В умовах кризи особливу цінність здобуває спільна праця дітей у класі, спрямована на відновлення комунікації, взаєморозуміння та співчуття. Відповідно, зміст соціально-педагогічної роботи складається з надання допомоги вразливим категоріям населення, шляхом підтримки, консультування, реабілітації тощо; розкриття потенціалу самодопомоги осіб, які опинилися у скруті; забезпечення соціально здорового середовища через вплив на соціальну політику [13].

Наприклад, у школах, що функціонують на прифронтових чи звільнених територіях, важливо впроваджувати щоденні короткі бесіди в колі класу, під час яких кожна дитина має змогу коротко поділитися своїм настроєм чи переживаннями. Така практика допомагає не тільки знижувати рівень тривожності, а й виявляти дітей, котрі потребують глибшої індивідуальної уваги.

Серед практичних порад для ефективного надання соціально-педагогічної підтримки можна виокремити регулярне проведення занять на розвиток емоційного інтелекту (Додаток А), формування навичок взаємодії в групі (Додаток Б), використання ігор на згуртування (Додаток В), а також обговорення ситуацій, пов'язаних із подоланням труднощів. Наприклад, у класі можуть бути запроваджені щотижневі «години довіри» (Додаток А), під час яких діти діляться своїми враженнями, емоціями, переживаннями, а вчитель допомагає їм знайти конструктивні способи розв'язання конфліктів або впоратися з тривогою.

Ще один дієвий приклад соціально-педагогічної підтримки – це організація гурткової діяльності (малювання, ліплення, музика, театр), в якій діти можуть символічно проживати свій досвід війни. Наприклад, діти створюють «мапу безпечного місця» (Додаток Г), на якій зображують уявний простір, де вони почуваються спокійно та захищено. Ця вправа не лише активізує уяву, але й допомагає дитині формувати внутрішній ресурс безпеки, котрий вона може «носити з собою» незалежно від зовнішніх обставин.

Психологічна підтримка дітей у воєнний час надзвичайно важлива, адже дітям необхідно відчувати себе у безпеці. Під час війни діти страждають найбільше. Вони, як ніхто інший, потребують психологічної допомоги. Саме дорослі є головним джерелом підтримки для дитини [2].

Психологічна підтримка, зі свого боку, спрямована на роботу з емоційною сферою дитини. Молодші школярі зазвичай не можуть раціонально осмислити події війни, але реагують на них через поведінку: зниження концентрації уваги, замкнутість, страхи, регресивні прояви (наприклад, повернення до дитячих форм поведінки), проблеми зі сном. У таких випадках психолог має надати дитині простір для безпечного вираження емоцій через арт-терапію, гру або бесіду в довірливій атмосфері.

Згідно з О. Вознесенською, арт-терапія є методом «зцілення» через творчий процес, що сприяє досягненню цілісності особистості [8]. Л. Співак, вказує на важливість арт-терапії для емоційного і особистісного розвитку, а також відзначає, що вона є дуже ефективною у роботі з дітьми, сприяючи не

тільки вирішенню психологічних проблем, а й розвитку творчого потенціалу дитини [26, с. 145].

Психологічна підтримка може реалізовуватись через спеціальні корекційні вправи. Наприклад, вправа «Мій щит безпеки» (Додаток Г), коли діти малюють уявний щит і в ньому позначають речі або людей, що їх захищають, допомагає сформувати відчуття внутрішньої опори. Також широко використовуються елементи арт-терапії – малювання на тему «Мій дім», «Мій настрій» (Додаток Д), аплікації, створення історій.

Ці види діяльності дають змогу дітям виразити свої емоції в символічній формі, що особливо важливо в умовах, коли дитина ще не здатна сформулювати свої почуття словами. Соціальні педагоги також можуть організовувати індивідуальні зустрічі з дітьми, які пережили особисті втрати або мають труднощі у спілкуванні з однолітками. Професійна підтримка також включає роботу з класом у цілому, спрямовану на створення культури взаємодопомоги, толерантності та емоційної відкритості.

Надзвичайно важливою є співпраця школи з батьками, адже безперервність допомоги дитини у різних сферах її життя є запорукою її ефективності. Батьки повинні бути залучені до психолого-педагогічної роботи, мати інформацію про особливості емоційного реагування дитини на стрес, а також отримувати поради щодо створення стабільного мікроклімату в сім’ї. Позитивне партнерство між батьками, вчителями та психологами дозволяє сформувати єдину лінію підтримки дитини, зменшити протиріччя у її сприйнятті реальності та посилити захисні механізми.

Отже, соціально-педагогічна та психологічна підтримка – це комплексний систематичний процес, що потребує професійної чуйності, гнучкості та постійного залучення як фахівців, так і сімей. Її ефективність значною мірою залежить від спроможності дорослих бачити у поведінці дитини не просто прояв труднощів, а сигнал про потребу в розумінні, допомозі та співпереживанні. В умовах воєнного часу така підтримка стає життєво важливою передумовою для збереження психічного здоров’я молодших школярів та їх повноцінного

розвитку. У сучасних умовах війни, вимушеного переселення та соціальної нестабільності така допомога набуває не лише освітнього, а й гуманітарного значення, стаючи ключовою умовою збереження психічного здоров'я підростаючого покоління.

2.2. Аналіз практичного досвіду соціалізації молодших школярів у кризових ситуаціях

Повномасштабна війна в Україні, що почалася у 2022 році, спричинила нові виклики для освітньої системи, родин та суспільства загалом, зокрема, у сфері соціалізації дітей молодшого шкільного віку. Звичний уклад життя зруйновано, вимушене переселення, втрати близьких, життя під постійною загрозою – усе це має серйозний вплив на психологічний стан та соціальний розвиток дитини. У цих умовах соціалізація, яка є процесом засвоєння норм, правил і моделей поведінки через взаємодію з іншими, потребує особливої уваги та посиленої підтримки.Одним з першочергових завдань української освітньої системи в умовах війни стало забезпечення безперервного процесу навчання та створення безпечного психологічного середовища для учнів.

Міністерство освіти і науки України вжило заходів для організації дистанційного, змішаного та очного навчання в залежності від безпекової ситуації [22]. Водночас, наголос було зроблено не лише на навчанні, а й на емоційному благополуччі школярів. У школах впроваджено щоденні практики «ранкових зустрічей», коли клас разом з учителем обговорює настрій, переживання та планує день. Такі зустрічі сприяють згуртованості класу, формують довіру та розвивають емоційну чутливість. У багатьох школах з'явилися психологічні кабінети або «кімнати відпочинку», де діти можуть відпочити, поспілкуватися з психологом, пограти в ігри для розвитку емоційного інтелекту. Психологи та соціальні педагоги використовують методи арт-терапії, ігрової терапії, казкотерапії [16, с. 25].

Наприклад, у Львові, Києві, Черкасах активно працюють мобільні психологічні служби, які надають допомогу не лише дітям, а й педагогам та батькам, навчаючи їх базовим навичкам підтримки дитини в умовах стресу. Іншим важливим вектором соціалізації стала інтеграція внутрішньо переміщених дітей у нові шкільні колективи. Досвід шкіл, які прийняли таких учнів, підкреслює важливість встановлення неформальних контактів між дітьми: проведення спільних квестів, творчих майстерень, парних завдань. Учителі та соціальні педагоги розробляють індивідуальні стратегії адаптації нових учнів, працюють з класом над формуванням прийняття та толерантності.

Родина, як перше середовище соціалізації, також зазнала змін. Часто один з батьків відсутній через участь у бойових діях, а матері змушені поєднувати батьківство з економічним виживанням. Тому все більшого значення набули ініціативи громадських організацій, які надають підтримку як дітям, так і батькам. Наприклад, проєкт «Поруч» за підтримки UNICEF спрямований на психосоціальну допомогу дітям, ВПО та сім’ям, які постраждали внаслідок війни [32]. Вагомий внесок у соціалізацію дітей в умовах війни зробили також дитячі простори підтримки – мобільні намети або стаціонарні центри, де організовуються заняття, ігри, майстер-класи.

Успішним прикладом є ініціатива «Спільно» (реалізована у партнерстві з UNICEF), що функціонує у понад 20 областях України [31]. Тут діти не лише проводять дозвілля, а й отримують можливість вільного спілкування, формування дружніх зв’язків, навичок саморегуляції. В умовах, коли школа або родина не можуть повноцінно виконувати функції соціалізації, такі простори стають їхнім тимчасовим, але надзвичайно важливим доповненням. Загалом, вітчизняний досвід показує, що ключовим чинником успішної соціалізації молодших школярів в умовах війни є мультидисциплінарний підхід, коли школа, сім’я, громада та громадські організації діють узгоджено. Особливу роль відіграє саме емоційна безпека дитини, як передумова її соціальної активності, довіри до дорослих, а отже – і подальшої здатності до самостійного соціального функціонування в нових умовах.

Благодійний фонд «Голоси дітей» [6] засновано у 2015 році для надання психологічної та гуманітарної підтримки дітям та родинам, котрі постраждали від війни в Україні. Фонд надає індивідуальну психологічну допомогу, організовує групові заняття, арт-терапію та консультації для дітей і батьків. Також він проводить соціальні кампанії, дослідження та аналітику для посилення голосу дитини. Фонд працює по всій Україні, відкриваючи осередки психологічної допомоги та мобільні команди підтримки.

Громадська спілка «Освіторія» [9] – некомерційна організація, заснована у 2013 році Зоєю Литвин, що системно реформує освіту в Україні. Їхні основні напрями діяльності:

1. Підвищення кваліфікації вчителі: через Університет Освіторії та навчальний центр, організація проводить навчання для дсятків тисяч педагогів, впроваджуючи нові методики та підтримуючи реформу НУШ.

2. Інноваційні освітні проєкти: заснування Новопечерської школи, що входить до сотні найкращих шкіл світу, відкриття та запуск Всеукраїнської школи онлайн, платформи iLearn для підготовки до НМТ, а також впровадження стипендіальних програм для учнів.

3. Підтримка освіти під час війни: забезпечення доступу до навчання для дітей, які зазнали постраждали від війни, через проєкти «Наздоженемо», «ДІЗНайся» та платформу «Освіта зараз» у співпраці з UNICEF.

В умовах, коли школа або родина не можуть повноцінно виконувати функції соціалізації, такі простори стають їхнім тимчасовим, але надзвичайно важливим доповненням. Загалом, вітчизняний досвід показує, що ключовим чинником успішної соціалізації молодших школярів в умовах війни є мультидисциплінарний підхід, коли школа, сім’я, громада та громадські організації діють узгоджено. Особливу роль відіграє саме емоційна безпека дитини, як передумова її соціальної активності, довіри до дорослих, а отже і подальшої здатності до самостійного соціального функціонування в нових умовах.

Закордонний досвід демонструє подібні підходи, але з більш усталеними

системами кризового реагування. У різних куточках світу питання соціалізації дітей молодшого шкільного віку в умовах кризових ситуацій – таких як війни, природні катаклізми, терористичні акти або масова міграція – розглядається як першочергове завдання державної політики в царині освіти, охорони здоров'я та соціального захисту.

Досвід таких країн, як Фінляндія, Ізраїль, Норвегія, Канада та Сполучені Штати, показує, що ефективна соціалізація в надзвичайних умовах можлива лише за умови комплексного, системного та міжвідомчого співробітництва. Фінляндія має одну з найбільш розвинених систем підтримки дітей у кризових умовах. У кожному навчальному закладі обов'язково функціонує команда підтримки, яка включає психолога, соціального працівника та спеціального педагога.

У разі кризової події (військові загрози, самогубство в школі, втрата родича тощо) школа зобов'язана активувати план кризових дій, що передбачає зустрічі з психологом, роботу з класом, індивідуальні бесіди з дітьми та консультації для батьків. Особлива увага приділяється створенню атмосфери безпеки шляхом спілкування, спільних заходів та ритуалів стабільності, які допомагають дитині адаптуватися до змін.

У Норвегії реалізується концепція «школа як осередок громади», де навчальний заклад виступає не тільки місцем навчання, але й центром підтримки та інтеграції дітей. Після хвилі міграції 2015–2017 років держава створила адаптаційні класи для дітей-біженців, у яких протягом першого року поєднуються інтенсивне вивчення мови, соціальні ігри, психологічна підтримка та культурне ознайомлення. Вчителі проходять спеціальні тренінги з роботи з травматичним досвідом дитини. Велике значення надається грі як провідному виду діяльності, через яку діти вчаться нормам поведінки, правилам спілкування, вираженню емоцій.

Ізраїль, як країна з багаторічним досвідом життя в умовах постійної небезпеки, розробила модель системної підтримки школярів. Всі школи проходять підготовку до надзвичайних ситуацій, що передбачає навчання дітей

навичкам саморегуляції, зменшення тривожності, швидкого реагування під час небезпеки. Діти молодшого віку регулярно відвідують заняття з емоційного самовираження через малювання, пісню, гру, рух. Після повітряної тривоги з учнями обов'язково проводяться групові бесіди для відновлення відчуття безпеки. Батьки отримують інструкції, як говорити з дітьми про війну без травматизації.

Ізраїль – одна з тих небагатьох держав світу, де багаторічний досвід співіснування з постійною воєнною небезпекою став визначальним. Цей контекст став основою для системного, добре організованого підходу до психосоціальної підтримки та соціалізації дітей у кризових обставинах, особливо в стінах початкової школи.

Навчання проходить у форматі коротких вправ (наприклад, створення «особистої зони безпеки»), розігрування сценок підтримки, групові дискусії. У кожному класі є куточки для емоційного розвантаження, де дитина може усамітнитися, коли відчуває потребу у спокої. До того ж, в Ізраїлі прийнято проводити «зустрічі після тривоги» – короткі обговорення в класі після повітряної тривоги або перебування в укритті. Це дозволяє дітям переосмислити те, що сталося, не залишатися наодинці зі своїми страхами, почути підтримку від однокласників та вчителя. Шкільні психологи, які обов'язково входять до штату, постійно моніторять емоційний стан учнів, а в разі необхідності направляють їх до фахівців вищого рівня. Ізраїль також активно залучає батьків до процесу соціалізації та підтримки дітей, проводяться тренінги для батьків, присвячені питанням неагресивного спілкування, поясненню війни дітям, стабілізації розпорядку дня та створенню атмосфери емоційного комфорту вдома.

За допомогою штучного інтелекту ChatGPT (розробка компанії OpenAI) було проаналізовано та сформовано сильні та слабкі сторони Ізраїлю та України у забезпечині підготовки шкільної системи до кризових обставин.

Сильні сторони ізраїльської моделі. Ізраїль має давню традицію кризової підготовки шкільної системи. Однією з найбільших переваг є інституційна інтеграція психологічної та педагогічної допомоги. В усіх школах є чіткі

інструкції дій у надзвичайних ситуаціях, зокрема регулярні тренування евакуації, алгоритми роботи з класом після тривоги та система післятравматичної підтримки. Крім того, ізраїльська модель спирається на психологічну стійкість як елемент навчальної програми. Заняття з емоційного самовираження, вправи на усвідомлення емоцій, рольові ігри на тему взаємодопомоги є частиною освітнього процесу. Надзвичайно ефективною є співпраця між школою та батьками, яких систематично навчають психологічній підтримці дітей вдома.

Слабкі сторони ізраїльського досвіду (в контексті імплементації в Україну). Попри ефективність, модель Ізраїлю є високозатратною функціонування кризових груп, постійна присутність психолога, інтенсивне навчання вчителів потребують стабільного фінансування з боку держави. Такий рівень інтегрованості важко реалізувати в Україні в умовах дефіциту ресурсів та нестабільності. Також важливо зважати на різницю культурних контекстів: деякі елементи, що працюють в ізраїльському суспільстві з високим рівнем національної мобілізації та згуртованості, можуть потребувати адаптації для українських реалій.

Сильні сторони української моделі. Попри те, що Україна відносно нещодавно зіткнулася з повномасштабною війною, вже сформовано декілька ефективних практик. Наприклад, проєкт «Поруч» [32], ініційований ЮНІСЕФ та Міністерством освіти і науки України, пропонує психологічні тренінги, заняття з арттерапії та групової підтримки для дітей-переселенців у школах. Окремі навчальні заклади – особливо в західних регіонах країни, де найбільше ВПО – впроваджують тренінги з розвитку емоційного інтелекту, соціальної взаємодії, антистресові вправи. Також позитивним є розвиток партнерств із волонтерськими та громадськими організаціями (наприклад, «Освіторія» [9], «Голоси дітей» [6]).

Слабкі сторони української системи. Однак український досвід наразі залишається фрагментарним і залежним від ініціативи певних педагогів або громадських організацій. Відсутня єдина, затверджена на державному рівні

програма кризової психологічної та педагогічної підтримки у школах. Не вистачає достатньої кількості шкільних психологів – за даними МОН, на одного психолога може припадати до 500 учнів. Також відчутною є відсутність системної роботи з батьками – більшість заходів спрямовані лише на дітей, що знижує ефективність соціалізації в умовах постійного стресу.

У Канаді та Сполучених Штатах Америки діють різноманітні програми соціалізації дітей, які опинилися в складних обставинах. Особлива увага приділяється дітям-біженцям, тим, хто пережив насилля або постраждав від стихійних лих. Як приклад, можна навести програму Healing Classrooms («Клас як простір для зцілення») [35], розроблену Міжнародним комітетом порятунку (International Rescue Committee). Вона впроваджена у великій кількості початкових шкіл Нью-Йорка, Чикаго та інших населених пунктів. Головна мета – створення спокійного, чуйного до травм середовища, де кожна дитина почувається зрозумілою, прийнятою та залученою до спільної діяльності. Вчителі не лише проводять навчальні заняття, а й щоденно працюють над побудовою довірливих відносин в класі, розвиваючи емпатію та навички співпраці у дітей.

Канада та Сполучені Штати Америки володіють значним досвідом адаптації дітей-біженців, постраждалих від воєн, расового насильства, стихійних лих (наприклад, ураган «Катріна» у 2005 році) до шкільного простору.

Особливо важлива увага зосереджується на дітях молодшого шкільного віку, для яких процес соціалізації та забезпечення безпеки відіграє ключову роль у подоланні посттравматичних наслідків. Програма включає в себе цілий ряд компонентів, зокрема:

1. Створення «емоційно безпечного середовища», де діти мають чіткі правила, передбачуваний розпорядок, стабільність взаємин;

2. Розвиток соціально-емоційних навичок через гру, бесіди, групову роботу.

3. Навчання педагогів методам роботи з дітьми, які мають досвід травми: як розпізнати ознаки тривожності, агресії, відчуження і як правильно реагувати.

Відмінністю такого підходу є залучення педагога до ролі координатора, порадника та емоційного «маяка» для учня. Вчителі у США та Канаді здобувають спеціальну освіту з соціальної педагогіки, зосереджуючись, зокрема, на роботі з дітьми, які зазнали насильства чи втрати. У Канаді, де значна кількість дітей-біженців прибуває з країн Близького Сходу, Африки та України, в школах облаштовують спеціальні Welcome Classes. Там діти протягом 3–6 місяців вивчають мову, ознайомлюються з культурними особливостями та опановують базові принципи взаємодії у школі. Впроваджується модель «наставництва», коли за дитиною закріплюють старшокласника або волонтера, що допомагає їй адаптуватися. Усі учасники мають можливість консультуватися зі шкільним психологом та соціальним працівником.

Крім того, у Канаді активно працюють центри Child and Youth Mental Health Services [33], що функціонують при школах, де діти можуть безкоштовно отримати психологічну підтримку, консультації, а також брати участь у арт- та казкотерапії. Схожу систему – School-Based Health Centers – можна побачити і в США, зокрема у Нью-Йорку, Бостоні та Чикаго, де учні мають постійний доступ до психолога, соціального працівника та медичного фахівця прямо на території школи. Ключем до успіху цих країн є те, що соціалізація в кризових ситуаціях сприймається не як ізольований процес, а як складова загального виховання дитини в підтримуючому середовищі, де кожен дорослий (вчитель, батьки, волонтер, шкільний персонал) бере активну участь у цьому процесі.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що ефективна соціалізація дітей молодшого шкільного віку в кризових умовах у зарубіжній практиці базується на таких ключових засадах: наявність шкільної системи підтримки, готовність вчителів до роботи з травмованими дітьми, участь батьків та громади, інтеграція психологічної підтримки у щоденне життя школи. Такий досвід є надзвичайно важливим для України, котра нині формує власну модель стійкої освіти в умовах війни.

2.3. Рекомендації для педагогів і батьків щодо ефективної соціалізації дітей молодшого шкільного віку в середовищі однолітків в умовах війни

Соціалізація молодших школярів в умовах війни є важким і багатогранним процесом, який вимагає від педагога не тільки педагогічної, але й психологічної чуйності, гнучкості та стійкості. У кризових обставинах, як-от війна, власне вчитель початкових класів часто стає тією фігурою, яка забезпечує дитині відчуття стабільності, безпеки та довіри. Через те важливо розуміти не лише механізми соціалізації, а й специфіку впливу воєнного досвіду на психіку та поведінку дитини.

Перед тим як починати активні дії щодо соціалізації учнів, педагог повинен усвідомити, що війна змінює емоційно-поведінкову динаміку дітей: вони можуть ставати тривожними, агресивними, замкнутими або, навпаки, надмірно активними. Це не свідчить про «неслухняність», а є типовими проявами посттравматичного стресу, особливо у дітей віком 6–10 років. Отож, першочерговим завданням педагога є створення середовища психологічної безпеки – простору, в якому дитина не боїться бути собою, де її почуття визнають і підтримують.

У процесі роботи над цим підрозділом було використано інструмент штучного інтелекту ChatGPT (розробка компанії OpenAI) для допомоги логічного структурування та формулювання практичних кроків, з яких педагогам доцільно почати ефективну соціалізацію молодших школярів в умовах війни (Додаток Е). Отриманні рекомендації базуються на узагальненних актуальних підходів до педагогічної підтримки дітей у кризових ситуаціях і подані нижче у вигляді послідовного переліку:

1. Створення емоційно безпечного середовища. Найпершим та найголовнішим етапом є облаштування такого простору в класі, де кожна дитина почуватиметься у безпеці – як фізично, так і психологічно. Молодші школярі, які пережили обстріли, втрату домівки чи вимушені були переїхати, можуть відчувати тривогу, уникати контактів або навпаки виказувати надмірну

активність. Для таких дітей будь-яка форма нестабільності в класі (конфлікти, крик, агресія, несподівані зміни) стає стресовим фактором. Педагог має забезпечити чітку структуру: розклад дня в школі, правила поведінки, зрозумілу систему роз'язання конфліктів. Окрім того, педагог має бути відкритим до спілкування, визнавати почуття дитини («ти маєш право боятись», «мені шкода, що ти це пережив»), що створює довіру, як основу соціалізації. Варто щодня розпочинати урок з певного ритуалу: коротка ранкова розмова, вправи на емоційне налаштування, фрази підтримки Такі ритуали заспокоюють дитину даючи змогу увійти в колективне середовище.

2. Налагодження позитивної взаємодії між однолітками. Соціалізація в умовах війни – це перш за все, відбудова (або формування з нуля) вмінь спілкування. Діти, котрі тривалий час перебували в ізоляції (скажімо, на тимчасово окупованих територіях), можуть відчувати труднощі у спілкуванні з іншими, не знати як попросити про допомогу чи підтримку, не знати як вирішити конфлікт мирним шляхом. Педагогу потрібно систематично включати у навчальний процес елементи групової роботи: роботу у парах, спільні проєкти, командні змагання. Важливо стежити за тим, щоб кожна дитина була залученна – сором'язливі чи новенькі можуть ухилятись від участі. Педагог має виступати помічником – ненав'язливо керуючи процесом, об'єднуючи дітей та підказує дітям способи спілкування. Важливо вчити детей називати свої емоції, прислуховуватись один до одного, вирішувати конфлікти за допомогою діалогу, а не агресії.

3. Формування правил взаємодії та співжиття в колективі. Соціалізація неможлива без усвідомлення та прийняття норм. Необхідно не просто нав'язувати дітям правила, а створювати їх разом. Наприклад, під час класної години вчитель може розпочати дискусію «Яким має бути наш клас, або кожному було комфортно?» або «Що допомогає нам дружити?». Діти самостійно висувають пропозиції щодо правил, а педагог їх фіксує – так виникає «Конституція класу», яка сприймається не як обмеження, а як спільна угода. Цей підхід стимує розвиток відповідальності, внутрішнього бажання дотримуватись

встановленних норм і відчуття власної важливості у колективі.

4. Розпізнавання потреб і труднощів кожної дитини. На ранньому етапі соціалізації педагог повинен пильно придивлятись до дітей або вчасно розпізнати тих, хто потребує додаткової допомоги. Це можуть бути учні які постійно ухиляються від взаємодії, проявляють агресію до інших учнів, не беруть участі у спільних заходах або демонструють емоційні зриви. У подібних ситуаціях критично важливо не вдаватись до покарань чи ізоляції дитини, а поспілкуватись з нею наодинці, спробувати з'ясувати ймовірні причини такої поведінки, за необхідності залучити шкільного психолога чи соціального педагога.

В умовах кризи, особливо війни, педагог початкової школи – це не просто викладач. Він виступає провідником, з'єднуючи дитину з реальністю, яка зненацька стала нестабільною. Через це його підготовка потребує значно ширших знань, ніж прості методики навчання. Вона має включати психологію травми, розуміння емоційних особливостей розвитку дитини під час стресу, а також вміння спілкуватися без насильства та застосовувати кризову педагогіку.

Педагог зобов'язаний усвідомлювати, що дитяча психіка у віці 6–10 років демонструє підвищену чутливість до травматичних впливів. Діти не завжди здатні висловити словами свої страхи або страждання – вони проявляють це через поведінкові реакції: відчуження, напади гніву, істеричні вибухи, відлюдкуватість, надмірну емоційність або, навпаки, відстороненість. Може спостерігатися регрес: дитина починає діяти як у молодшому віці (скажімо, боїться залишатися без дорослих, постійно «чіпляється» за вчителя, втрачає здобуті навички самоконтролю). Найпершим етапом до успішної соціалізації є створення емоційно безпечного простору, в якому кожна дитина буде відчувати себе прийнятою.

В умовах війни діти часто бувають надто чутливі до емоцій, демонструючи різні моделі поведінки – від агресії до замкнутості. Особливої уваги потребують діти, які мають досвід внутрішнього переміщення, втрати близьких, або ті, хто нещодавно змінив школу. Для них процес інтеграції в колектив має відбуватися

поступово, враховуючи індивідуальний темп адаптації. Ще одним важливим аспектом соціалізації є надання дітям відчуття власної суб'єктності. Діти, котрі зіштовхнулися з війною, часто відчувають безсилля, втрату контролю.

У процесі написання кваліфікаційної роботи, було використано інструмент ChatGPT (розробка компанії OpenAI) як додатковий аналітичний ресурс для формулювання логічно обґрунтованих порад та рекомендацій щодо організації сприятливого середовища для соціалізації молодших школярів. Зокрема, за допомогою моделі було здійснення уточнення формулювань та структурування матеріалу. Отримані результати подано нижче у вигляді практичних рекомендацій щодо вдосконалення процесу соціалізації в умовах шкільного середовища:

1. Розвиток емпатії та толерантності. Важливою умовою ефективної соціалізації в класі є розвиток емпатії – здатність розуміти й співпереживати іншим. Педагоги можуть застосовувати різні програми, вправи та ігри, що формують толерантність та прийняття різних поглядів, характерів та соціального досвіду (Додаток А).

2. Залучення до спільної діяльності. Участь дітей у спільних видах діяльності – іграх, проєктах, спортивних подіях чи екскурсіях, сприяє розвитку навичок співпраці та покращує взаємини у шкільному колективі (Додаток В).

3. Підтримка інклюзивної культури. Створення комфортної атмосфери для соціального розвитку вимагає аби кожна дитина відчувала свою цінність у групі. Діти які відчувають себе ізольованими або страждають від білунгу, заслуговують на особливу увагу. Інклюзивність включає в себе підтримку учнів з різними потребами, а також зусилля для інтеграції всії дітей у спільне середовище.

4. Попередження та подолання булінгу. Школа має запобігати булінгу через впровадження профілактичних програм: антибулінгові правила, навчання педагогів та учнів, а також залучення батьків до виховного процесу.

5. Роль педагогів та батьків. Формування здорового середовища для соціалізації вимагає активної участі педагогів та батьків. Педагоги мають навчати дітей вирішувати конфлікти, співпрацювати та поважати інших, а батьки

– підтримувати їхню соціальну активність і розвивати комунікативні навички у побуті.

Саме тому варто створювати можливості, де вони можуть проявити ініціативу, ухвалити рішення, запропонувати ідею, бути почутими. Це можуть бути організації свят, благодійних акцій, тематичних днів, де думка кожної дитини має значення. Такі заходи сприяють формуванню почуття приналежності до спільноти та відновлюють віру у власну значущість.

Критично важливо запам’ятати: реакція дитини на травму не є просто «поганою поведінкою», тому вчитель та педагог мають розглядати її не як недотримання дисципліни, а як індикатор внутрішнього болю. Наприклад, учень, який провокує конфлікти під час уроку, можливо, реагує таким чином на відчуття власної безпорадності чи втрату контролю над повсякденним життям внаслідок воєнних обставин. Тому місія педагога – не покарання, а з’ясування причини та надання допомоги. У ході підготовки цього підрозділу був використанй такий інструмент штучного інтелекту як ChatGPT (OpenAI), який застосовувався як систематизуючий засіб. На його основі було узагальнено ключові вимоги до професійної готовності педагога, що забезпечує соціалізацію дітей молодшого віку в умовах війни. Нижче подано перелік основних знань, вмінь та навичок, якими має володіти педагог:

1. Педагог має вчасно розпізнати ознаки психологічних труднощів, а також вміти виявити ознаки посттравматичного стресового розладу (ПТСР) або інших форм дистресу у дітей. До них належать:

а) часті та різкі зміни настрою, без очевидних причин;

б) нічні кошмари, страх залишитися одному;

в) утечі в себе, зниження інтересу до навчання чи спілкування;

г) агресія або підвищена дратівливість;

д) соматичні скарги – головний біль, біль у животі без медичних причин;

е) глибоке почуття провини або страх за близьких.

Якщо такі симптоми тривають довше ніж 2–4 тижні, педагог має звернутися до шкільного психолога або соціального педагога для

міждисциплінарного супроводу дитини

2. Методи емоційної підтримки в освітньому процесі. Педагоги повинні знати базові техніки психоемоційної стабілізації, які можна застосовувати у класі:

а) дихальні вправи («глибоке дихання разом» перед початком уроку)

б) візуалізація безпечного місця («уяви, де ти почуваєшся спокійно»);

в) техніка «я-повідомлення» («Я злюсь, коли...», «Я хвилююсь, коли...»);

г) малювання емоцій, створення «щоденника настрою»;

д) рухливі ігри на розрядку або вправи на «заземлення» після повітряної тривоги.

Ці методики мають не тільки заспокійливий ефект, а й сприяють формуванню емоційної грамотності – здатності дитини розуміти, називати й виражати свої емоції екологічно. За даними UNICEF, емоційна грамотність є однією з ключових умов здорової соціалізації дітей у постконфліктних умовах.

3. Алгоритм дій у кризових ситуаціях. Крім загального розуміння емоційного стану дитини, педагог має володіти чітким алгоритмом дій у надзвичайних або кризових обставинах:

а) зберігати спокій і підтримувати дітей під час сирени, евакуації, повідомлень про втрати;

б) вміти коректно відповідати на запитання дітей про війну (користуючись віком відповідними фразами, уникаючи надлишкових подробиць);

в) знати, до кого звертатися у школі у випадку погіршення психоемоційного стану дитини;

г) знати про локальні сервіси підтримки: гарячі лінії, дитячі психологічні служби, онлайн-ресурси (наприклад, «Психологічна допомога поруч», helpline.org.ua).

4. Співпрацювати з батьками і громадою. Педагог має розуміти, що ефективна соціалізація неможлива без залучення батьків та оточення дитини поза школою. Варто не лише інформувати батьків про емоційний стан дитини, а й просвітлювати їх: як говорити з дітьми про війну, як реагувати на істерики чи

замкнутість, як створити вдома безпечну атмосферу. Це можна здійснювати через індивідуальні зустрічі, батьківські збори, тематичні буклети чи онлайн-зустрічі за участі психолога.

Війна змінює життя дитини докорінно – її звичне оточення втрачає стабільність, вона зіштовхується з переживаннями втрати, страху, відчуження та невизначеності щодо майбутнього. У таких обставинах саме родина, а насамперед – батьки, стають головною опорою та фундаментом для подальшої соціалізації дитини серед однолітків. Роль батьків у цьому процесі є не менш значимою, ніж роль вихователів та вчителів, адже саме вдома дитина формує перші уявлення про соціальні взаємини, вчиться взаємодії, емпатії та довірі.

Початок успішної соціалізації дітей в родинному колі в умовах війни полягає у відновленні базової емоційної безпеки. Це означає, що батьки повинні створити атмосферу стабільності, передбачуваності та любові. Дитина має відчувати, що, незважаючи на зовнішні загрози, її дім – це простір, де її емоції приймаються, де вона не боїться висловлювати свої страхи, смуток чи гнів. Батькам варто бути відкритими до розмов, демонструвати спокій, навіть коли ситуація напружена, та розтлумачувати події відповідно до віку дитини, не замовчуючи, але й не залякуючи її інформацією.

Таким чином, соціалізація дітей молодшого шкільного віку в умовах війни – це процес, який потребує чуйності, поступовості, системної підтримки та усвідомленої участі всіх учасників освітнього процесу. Педагог відіграє в ньому ключову роль як організатор взаємодії, провідник безпеки та натхненник надії, котру в кризовий час діти особливо потребують.

Дослідження UNICEF 2022 року підкреслює, що емоційна підтримка в родині є найважливішим захисним фактором для психосоціального розвитку дитини під час війни. Для сприяння подальшій соціалізації в групі однолітків батькам необхідно формувати у дитини навички комунікації, співпраці та розв’язання конфліктів (Додаток Б, Додаток В). Це можна робити як у повсякденному житті – через щоденне спілкування, приклад власної поведінки дорослого, так і в ігровій діяльності, що імітує соціальні ситуації.

Чітке розуміння дитиною соціально прийнятної поведінки допомагає їй відчувати себе впевненіше серед однолітків. Важливо також, щоб батьки не відгороджували дитину від спілкування з іншими дітьми. Навпаки, соціалізація вимагає участі. Під час війни деякі сім'ї свідомо обмежують контакти, прагнучи захистити дитину. Однак ізоляція може лише посилити тривожність та ускладнити процес адаптації в колективі. Варто заохочувати участь у шкільних заходах, гуртках, волонтерських проєктах, де є можливість спільної діяльності з однолітками. Соціальні зв'язки в таких умовах стають джерелом емоційного комфорту та формують почуття приналежності до спільноти.

Батькам також слід приділяти увагу змінам у поведінці дитини. Відлюдькуватість, надмірна тривога, агресія або уникнення контактів з однолітками можуть вказувати на труднощі в соціалізації або емоційне виснаження. У такому разі необхідно не тиснути на дитину, а звертатися по допомогу до шкільного психолога чи фахівців з кризової підтримки. У той же час, батьки повинні уникати нав'язування контактів – кожна дитина має право на власний темп адаптації та освоєння нових соціальних ситуацій. Насамкінець, одним із ключових інструментів підтримки соціалізації є особистий приклад батьків (Додаток Ж).

Діти молодшого шкільного віку активно копіюють моделі поведінки дорослих. Тому взаємоповага, емпатія, здатність до діалогу та підтримка інших в родині стають для дитини основою соціальної компетентності. Навіть у складних умовах війни батьки можуть демонструвати приклад солідарності, піклування про близьких, участі в громадському житті, що закладає фундамент відповідального громадянства та емпатичного спілкування.

Отже, успішна соціалізація дітей молодшого шкільного віку під час війни розпочинається вдома. Роль батьків полягає не тільки в захисті, але й у поступовому поверненні дитини до активного соціального життя. Турбота, щирість, відкритість до спілкування, емоційна стабільність та залученість до колективної діяльності – це ті цінності, які допоможуть дитині не просто адаптуватися, а й зростати стійкою та відкритою до світу, незважаючи на кризові

обставини.

Висновки до другого розділу

Практичні аспекти соціалізації молодших школярів серед однолітків і умовах війни вимагають особливої уваги, оскільно сучасні реалії суттєво впливають на їхній психоемоційний стан. Зміна звичного середовища, відчуття постійної загрози та нестабільності ускладнюють дітями соціальне зростання. За таких умов діти потребують постійної підтримки з боку педагогів, вчителів, психологів та батьків. Така підтримка має бути адаптована до вікових особливостей молодших школярів.

Досвід українськиї та світових реалій демонструє, що соціальна адаптація в період бойових дій досягає успіху, якщо застосовувати комплексний підхід. Освітнє середовище має передбачати психологічну допомогу, залучення місцевих громад та організацій, активну взаємодію з сім'ями та координацію з фахівцями. Водночас ключове значення має не тільки наявність конкретних техннік та методик, але й ступінь підготовленості викладацького складу до праці в умовах надзвичайних ситуацій, що залишається актуальною проблемою для укрїнської освіти.

Формування здорової емоційної атмосфери, розвиток соціальних навичок, увага до індивідуальних особливостей дитини та підтримка її емоційної стабільності є фундаментом для збереження ментального здоров'я та адаптації. Соціалізація в умовах війни – процес, який вимагає злагодженої взаємодії між усіма, хто залучений у освітній процес дитини. За умови правильної організації, освітнє середовище може стати джерелом стабільності та розвитку для дитини.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі було проаналізовано складний і водночас важливий процес соціалізації молодших школярів у середовищі однолітків в умовах війни. Робота складається з двох змістових частин: теоритичної та практичної.

У першому розділі основну увагу зосередженно на аналізі наукових підходів до поняття соціалізації. Розглянуто позиції такх дослідників як Ф. Гіддінгс, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, О. Овчарук, І. Бех, О. Савченко, Н. Гавриш, А. Капська, Л. Лисенко, О. Караман, О. Степанов та інших. Це дозволило виявити, що процес соціалізації є багатогранним і не зводиться до одноразової дії або вузької сфери вплилу. Він включає і засвоєння соціальних норм та ролей, формування моральних, комунікативних та емоційних якостей дитини. Особливо важливий акцент на ролі однолітків у цьому процесі: спілкування в групі, набуття досвіду дружби, конфліктів, розв’язання суперечок – усе це є джерелом соціального навчання.

Особлива увага зосереджена на воєних умовах, які вносить значні зміни в механізми соціалізації. Доведено, що традиційні шкільні методи та підходи вимагають адаптації до нових реалій сьогодення. Війна руйнує сталі зв’язки, підвищує рівень тривожності, знижує відчуття стабільності. За таких обставин однолітки постають для дитини не лише середовищем спілкування, а й джерелом емоційної підтримки, безпечним простором та взаємодопомоги один одному. Можна зазначити що саме шкільне середовище має бути адаптовано таким чином, щоб спряти підтримці дітей у процесі соціалізації, враховуючи їхній психологічний стан та нові потреби.

Другий розділ кваліфікаційної роботи присвячена практичному аспекту теми. Вона містить огляд конкретних форм підтримки молодших школярів у кризових умовах. Розглядається сутність соціально-педагогічної та психологічної підтримки, її завдання, сутність методи реалізації. Дослідження

базується на працях А. Капської, Н. Лавриченко, О. Вознесенської, Л. Співак, А. Євтушенко, а також містить актуальні приклади з вітчизняної освіти. Акцент робиться не лише на проблемах, але наводяться практичні поради: організація ранкових зустрічей в класі, використання арт-терапії, тренінги для розвитку емоційного інтелекту, індивідуальна робота з дітьми, роль вчителя як прикладу емоційної стабільності.

Крім цього, було досліджено досвід реалізації методів соціальної адаптації дітей у різних областях України та в міжнародному контексті. Важливо що в роботі розкрито не тільки педагогічні інструменти, а й роль батьків, психологів, адміністрації школи. Наголошено на неохібності співпраці між усіма учасниками освітнього процесу.

За допомогою аналізу літератури та використанні інструментів нейронних мереж, вдалось обґрунтовано викласти матеріал у кваліфікаційній роботі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що робота охоплює як теоретичне осмислення поняття соціалізації, та і прикладні аспекти, що мають практичне значення для сучасної української школи. В умовах воєнного стану, коли соціальні зв’язки руйнуються, а психологічний стан дітей стає досить вразливим, значення соціалізації в шкільному просторі набуває надзвичайного значення. Роль педагога виходить за межі звичайного викладача: він виступає наставником, координатором шкільного колективу, опорою для дитини. Значення однолітків полягає не лише у розвитку комінкативних здібностей, а й у підтримці емоційної стабільності дитини. Зроблені висновки можуть бути застосовані на практиці вчителями, соціальними педагогами та психологами, для надання допомоги молодшим школярям в умовах що склались через війну.

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. О. Соціалізація особистості як соціально-педагогічна проблема *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України* 2013. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_5_3 (дата звернення 19.04.2025).

2. Авраменко О. О., Кравчук Н. П. Соціалізація особистості як проблема міждисциплінарних досліджень. Modern researches in psychology and pedagogy: Collective monograph / executive editor Taras Datio. Рига : Baltija Publishing, 2020. С. 1–39. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-588-36-5/1 (дата звернення: 22.05.2025).

3. Атаманчук Н. М. Психологічна підтримка дітям під час війни: ресурс арт-терапії. *Актуальні проблеми наступності дошкільної і початкової освіти :* зб. матеріалів VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 14–15 квіт. 2022 р. Кам'янець-Подільський : Вид. Ковальчук О. В., 2022. С.252

4. Басенко О. Е. Психосоціальні передумови розвитку життєстійкості у підлітків в умовах воєнного конфлікту. *Український психологічний журнал.* 2019. № 2. С. 27-48 URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/21091 (дата звернення 25.04.2025)

5. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. посіб. Київ : Либідь, 2003. 280 с.

6. Благодійний фонд «Голоси дітей» Допомога дітям і батькам. URL: https://voices.org.ua/dopomoha-ditiam-i-batkam (дата звернення 21.03.2025).

7. Боярська-Хоменко А. В., Денисенко А. О. Соціально-педагогічна підтримка дітей у воєнний період. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф.,Харків, 16–18 берез. 2023 р. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2023. С. 1056–1058.

8. Вознесенська О. Л. Арт-терапія як засіб психосоціального відновлення особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2019. № 3(29). С. 40–47.

9. Громадська спілка «Освіторія». «Наздоженемо», «Дізнайся» та платформа «Освіта зараз». URL: https://osvitoria.org/podolannia-osvitnikh-vtrat/ (дата звернення 26.03.2025).

10. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звєрєвої. Сімферополь : Універсум, 2012. С. 536.

11. Євтушенко А. С. Арт-терапія як сучасний засіб боротьби з тривогою *Практична психологія у сучасному вимірі:* матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції науковців та студентів, м. Дніпро, 21 березня 2023 р. Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2023. С.124–126. URL: https://duan.edu.ua/wp-content/uploads/2024/10/tezy-psykholohiya-2023.pdf (дата звернення: 23.04.2025).

12. Звєрєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні : теорія і практика : монографія. Київ : Правда Ярославичів, 1998. 333 с.

13. Капська А. Соціальна робота: навч. посібник (для студ.вищих навч. навч. закладів). Київ : Вид. Слово, 2011. 399 с.

14. Курило В. С., Савченко С. В., Караман О. Л. Соціалізація особистості в умовах гібридної війни на сході україни : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2018. 240 с.

15. Лях Т. Лехолетова. М., Петрович В., Спіріна Т. Соціально-педагогічна робота з батьками щодо підтримки ними дітей у період війни. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 2. С. 24–30. URL: https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.2.3 (дата звернення: 13.04.2025).

16. Могильний А. П. Культура і особистість : монографія. Київ : Вища школа, 2002. 303 с.

17. Москаленко В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.

18. Мухіна В. В. Поняття «соціалізація» як філософська, соціологічна та

психолого-педагогічна категорія. *Польсько-українське співробітництво в розв'язанні сучасних соціально-економічних проблем: наука, освіта, досвід* : зб. тез наук.-пр. конф. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 151–152.

19. Настенко Л. М. Особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених дітей підліткового віку. *Креативний простір: електрон. наук. журн.* 2024. № 22. С. 16–18.

20. Пророк Н. В., Чекстере О. Ю., Гнатюк О. В. Особливості соціального розвитку дітей молодшого шкільного віку в умовах воєнного стану. *Журнал сучасної психології*. 2023. № 2. С. 53–62.

21. Пророк Н. В., Тиндик Я. М., Полякова В. І. Війна і діти: деякі психологічні особливості молодших школярів, які відвідують школу в умовах воєнного стану. *Габітус*. 2023. № 47. С. 159–163.

22. Про затвердження Порядку та умов здобуття загальної середньої освіти в комунальних закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні : Наказ МОН України від 07.08.2024 № 1112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-24 (дата звернення: 03.04.2025).

23. Савченко О. Я. Соціалізація дітей в умовах кризи: педагогічні виклики і відповіді. Київ : Педагогічна думка, 2022. 256 с.

24. Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

25. Сікора Я. Б. Адаптація як об'єкт наукового дослідження: психолого-педагогічний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2022. Вип. 2 (51). С. 135–139.

26. Співак Л. В. Арт-терапія як метод психокорекції. *Габітус. Серія: Психологія особистості.* 2023. Вип. 53. С. 142–145.

27. Столярчук О. А. Навчання та психоемоційний стан українських підлітків в умовах війни в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія.* 2022. Вип. 1. С. 115–120.

28. Сторож О. В. Особливості адаптації дітей шкільного віку до навчання

в умовах постійних тривог. *Габітус*. 2022. № 43. С. 89–94.

29. Український фонд благополуччя дітей. *Психосоціальна підтримка дітей в умовах надзвичайних ситуацій* 2022. URL: https://childfund.org.ua (дата звернення 25.04.2025).

30. Щербан Т., Брецко І. Проблеми соціальної адаптації молодших школярів в умовах воєнного часу *Соціальна адаптація особистості в сучасному суспільстві, ортобіоз та паліативна допомога* : матеріали IX науково-практичної інтернетконференції (з міжнародною участю) (м. Луцьк, 28 листопада – 02 грудня 2022 року) / за заг. ред. Т. І. Дучимінської, Я. О. Гошовського, Ж. П. Вірної, Д. Т. Гошовської, О. Є. Іванашко. Луцьк : ПП Іванюк В. П, 2022. С. 76–78. URL: https://www.inforum.in.ua/conferences/28/97/758 (дата звернення: 13.04.2025).

31. UNICEF. Ініціатива «Спільно» – програма гуманітарної підтримки сімей з дітьми в Україні. URL: https://www.unicef.org/ukraine/spilno-social-support (дата звернення 29.03.2025).

32. UNICEF Україна. Проєкт «Поруч» – психосоціальна підтримка для дітей та молоді. 2023. URL: https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/poruch (дата звернення 28.03.2025).

33. Canadian Centre for Child Protection. School-based mental health supports for newcomer children. URL: https://protectchildren.ca/en/programs-and-initiatives/ (дата звернення 27.03.2025).

34. Durkheim E. Éducation et Sociologie. French, 1922. URL: https://www.researchgate.net/publication/44826421_Education_et_Sociologie (дата звернення 22.03.2025).

35. International Rescue Committee. Healing Classrooms: Creating supportive learning environments, 2022 URL: https://www.rescue.org/uk/irc-uks-healing-classrooms#:~:text=The%20Healing%20Classrooms%20programme%20aims%20to%20support%20schools,and%20emotional%20skills%20to%20develop%20their%20full%20potential (дата звернення 26.03.2025).

36. Parsons T. The Social System. Illinois : Free Press, 1951. 636 c.

37. UNICEF Ukraine. Children in War: The impact of conflict on child development. 2022. URL: https://www.unicef.org/emergencies/war-ukraine-pose-immediate-threat-children (дата звернення 28.03.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

Ігри та вправи для розвитку емоційного інтелекту

«Години довіри» – психологічні заняття, спрямованні на розвиток емоційного інтелекту, комунікативних навичок та формування довірливих стосунків серед учнів.

Вправа «Наші емоції»

Мета: формування в учнів поняття «емоції»; розвиток уміння використовувати способи саморегуляції для корекції негативних емоцій та агресивних тенденцій поведінки; навчання наданню допомоги одне одному в колективі; розвиток уміння розрізняти емоційні стани людини; виховання почуття відповідальності та культури спілкування.

Гра «Мімічна гімнастика»

Дитині пропонується виконати ряд вправ для мімічних м`язів обличчя. Наморщити чоло, підняти брови (подив). Розслабитися. Залишити чоло гладким протягом однієї хвилини. Зсунути брови, нахмуритися (серджуся). Розслабити-ся. Повністю розслабити брови, закотити очі (а мені все одно – байдужість). Розширити очі, рот відкритий, руки стиснуті в кулаки, все тіло напружене (страх, жах). Розслабитися. Розслабити повіки, чоло, щоки (лінь, хочеться дрімати). Розширити ніздрі, зморщити ніс (огида, вдихаю неприємний запах). Розслабитися. Стиснути губи, примружити очі (презирство). Розслабитися. Посміхнутися, підморгнути (весело, ось я який!).

Гра «Малюємо емоції пальцями»

Дитині пропонується намалювати свої емоції пальцями. Для цього потрібно використовувати баночки з гуашевою фарбою. Можна намалювати свій настрій за допомогою пальців.

Вправа «Який (яка) я»

Дорослий пропонує дітям висловити свій емоційний стан, своє самопочуття за допомогою епітетів та порівнянь. Наприклад: я веселий та грайливий, як літній дощик; я задоволена, як кішечка на сонечку.

Вправа «Через скло»

Дітям пропонується сказати що-небудь один одному жестами, уявивши, що вони відділені один від одного склом, крізь яке не проникають звуки. Тему для розмови дитині можна запропонувати, наприклад: «Ти забув надягти шапку, а на вулиці дуже холодно», або «Принеси мені склянку води, я хочу пити», або дитина сама придумає своє повідомлення.

Вправи та ігри для розвитку емпатії

Вправа «Що трапилось з героєм?»

Принцип виконання: Перегляньте разом з учнями світлини людей, які переживають певні емоції, та обговоріть, що могло їх викликати, поставивши запитання, наприклад: «Як ви думаєте, що відчуває в цей момент людина, яка зображена на світлині?», «Про що «говорить» обличчя та пози персонажа (його руки, плечі, вираз обличчя тощо)». Запропонуйте школярам скласти розповідь про події, що викликали зображену ситуацію.

Гра «Відгадай емоцію»

Перш ніж проводити цю гру, необхідно підготувати маленькі шматочки аркушів, де попередньо написати назву емоцій, які треба буде відтворити

окремим гравцям.

Хід гри: Обирається ведучий, він виходить із кабінету. У цей час учитель пропонує учням обрати будь-який аркушик з емоцією, яку в подальшому доведеться зобразити жестами і мімікою.Після того, як ведучий повертається до кабінету, всі приймають пози і вираз обличчя у відповідності з обраним кожним членом групи емоційним станом. Ведучий має відгадати, яку саме емоцію виражає кожен з гравців. Той, чию пантоніму не відгадали, стає ведучим.

Вправа «Як вчинити»

Заздалегідь підготуйте декілька сюжетних зображень конфліктного змісту. Наприклад:

1. Усі навколо працюють, а одна дитина сидить без діла.
2. Діти граються, а одна дитина стоїть осторонь з похмурим обличчям.
3. Хтось плаче, а поряд однолітки сміються.

Принцип виконання:Розкладіть картки на столі зображенням униз. Запропонуйте учням узяти будь-яку картку навмання, описати подію, яку відтворено на малюнку, та запропонувати свій вихід із конфліктної ситуації. Така вправа вчить школярів бути більш спостережливими, уважними та піклуватись про інших.

Додаток Б

Вправи на формування комунікативних навичок взаємодії в групі

«Я - квітка»

Група стає в коло. Учасники називають своє ім'я і квітку, з якою учасник асоціює себе у професійній діяльності. Наприклад, мене звати Людмила, у своїй професійній діяльності я асоціюю себе із квіткою - семицвіткою, тому що…

Мета: продовжити знайомство учасників групи. Створити умови для ефективної роботи.

«Нетрадиційне привітання»

Учасники розташовуються колом. Кожен учасник групи повинен привітатися з іншим: а) двома долонями; б) однією долонею; в) коліном; г) чолом; ґ) носом. Тощо….

Мета: сприяє зняттю напруги та створює невимушену атмосферу в групі.

«Числа в моєму житті»

Група сідає в коло, кожен учасник задумує число, яке має значення в його житті. Це може бути знаменна дата, номер телефону, вік, номер будинку, число членів сімї і т.д. Коли учасник задумає число, він пише його дуже великими цифрами на аркуші паперу. Всі по черзі викладають свої папірці на підлогу в центрі кола, а інші члени групи повинні за 2 хвилини постаратися відгадати, чому це число так важливо для відповідного учасника. Під кінець він сам роз'яснює групі значення цього числа.

Мета: вправа сприяє розвитку емоційної сфери учасників, та більш тісному знайомству.

Додаток В

Ігри на згуртування та командної роботи

Гра «Піраміда зі стаканчиків»

Гра-вправа вимагатиме від учасників терпіння та розуміння один одного. Об’єднайте клас у групи по 4-6 дітей. З канцелярської гумки потрібно зробити кільце. До гумки на рівній відстані прив’яжіть цупкі нитки, їх кількість дорівнює кількості учасників у команді.Діти мають розтягнути гумку так, аби вдалося одягнути її на перевернутий пластиковий чи паперовий стаканчик. Далі потрібно послабити натяг і зуміти перенести усі стаканчики, які є «будівельним» матеріалом піраміди.

Чому навчить гра: Командній роботі, умінню слухати та ставити себе на місце іншого, терпінню, зосередженості, здатності шукати компроміси для вирішення проблеми.

«Гра на виживання»

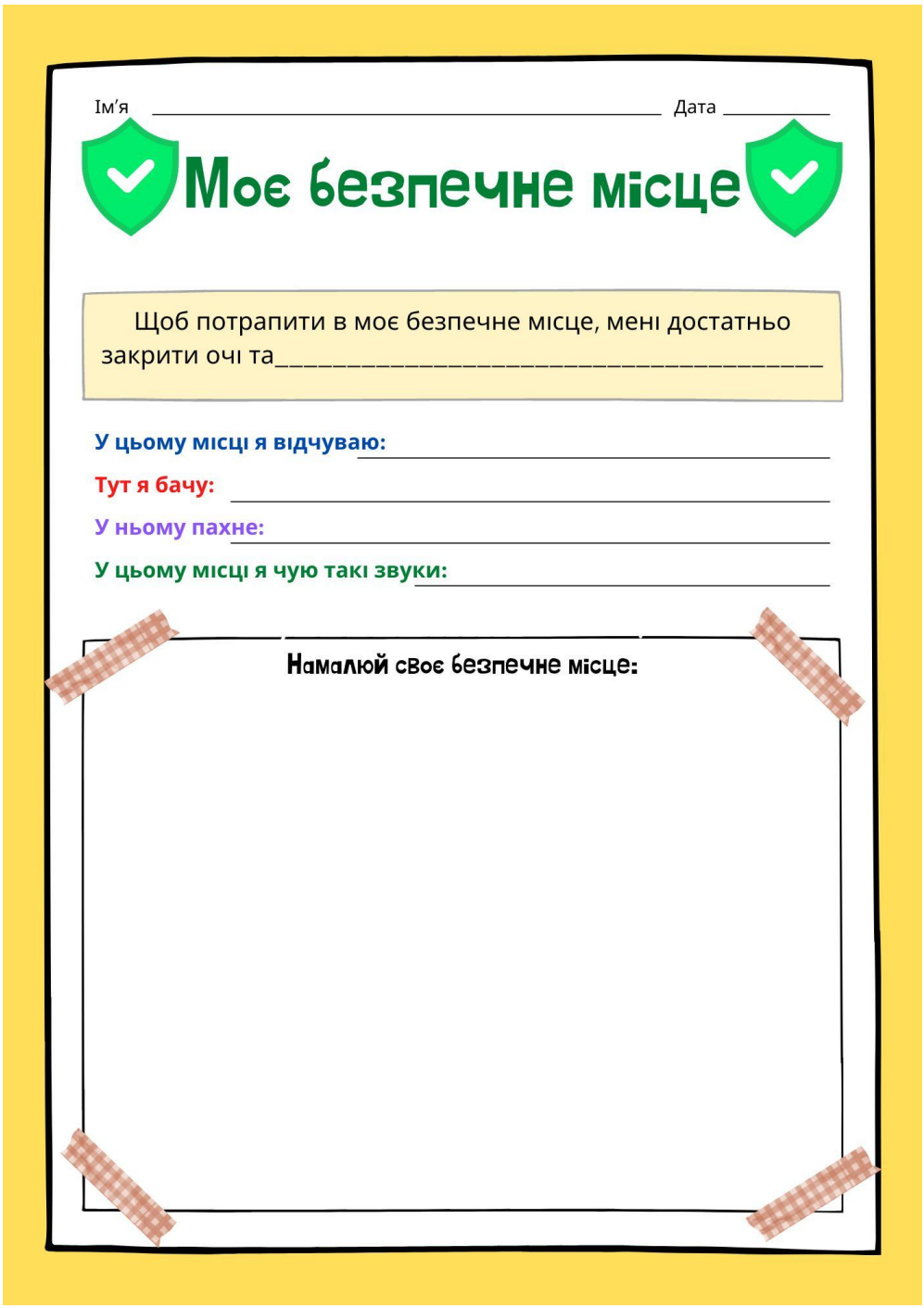
Уявіть, що трапиться, якщо корабель, на якому ви з класом мандруєте морями, пішов на дно? Як результат – ви на безлюдному острові. Що потрібно для виживання? Поставте таке завдання школярам, нехай вони діють, як команда, яка за будь-яку ціну має вижити в екстремальних умовах. Буде дискусія, буде суперечка, у кожного буде своя точка зору, але всі мають дійти згоди. Це одне з найбільш складних завдань, яке ви маєте контролювати, аби воно не перетворилося на пусті балачки. Як варіант, можете запропонувати школярам вектори діяльності: знайти матеріали для житла, їжу, організувати захист, створити мінімальний комфорт тощо.

Чому навчить гра: Критичному мисленню, вмінню вести дискусію, командній роботі, пошуку компромісів.

Додаток Г

Шаблон для виконання вправи «Моє безпечне місце»

Дана вправа допоможе сформувати і намалювати образ безпечного і комфортного простору з метою більш ефективного подолання стресу і наслідків травматичного досвіду.

Додаток Д

Корекційні вправи для психологічної підтримки молодших школярів

Вправа «Мій щит»

Мета: знайти способи впоратись зі стресом, тривожністю.

Обладнання: шаблон щита, кольорові олівці

Інструкція: перед тим як почати розмальовувати щит, розкажіть дитині про те, для чого він використовується (щит є оберегом, символом захисту). Під час розмови скажіть дитині, що в кожного з нас є свій індивідуальний та неповторний щит, який «рятує» в складних ситуаціях.

Запропонуйте розмалювати щит та всередині нього намалювати або записати те, що допомагає особисто дитині впоратися з нервовим напруженням, стресом. Після виконання вправи, запропонуйте дитині розмальований щит та розмістити над ліжком, так, щоб вона бачила його щодня.

Вправа «Мій дім»

Арт-терапевтична техніка, що символізує внутрішній світ дитини через образ будинку

Мета: дослідження відчуття безпеки, особистих меж, потреб у захисті та соціальній взаємодії.

Завдання: намалювати будинок, додати символічні деталі (вікна, двері, дах, димар, паркан) та описати їх значення.

Інтерпретація: аналіз елементів малюнка дозволяє виявити рівень захищеності, відкритості до спілкування та внутрішні ресурси дитини.

Вправа «Мій настрій»

Вправа для усвідомлення та вираження емоційного стану.

Мета: розвиток емоційної грамотності, вміння ідентифікувати та виражати емоції.

Завдання: намалювати свій поточний настрій у вигляді абстрактного зображення, пейзажу або погодного явища.

Обговорення: після завершення малюнка обговорити з дитиною, які емоції вона зобразила, що їх викликало та які зміни вона хотіла б внести у свій настрій.

Додаток Е

Педагогічні рекомендації педагогам для підтримки соціалізації молодшого школяра в умовах війни

1. **Забезпечити емоційно безпечне середовище**. Педагог має творювати атмосферу психологічної підтримки й стабільності. Уникання травмуючих тем, жорстких покарань, підвищеного тиску. Також треба регулярно застосовувати вправи на емоційне розвантаження.

2. **Сприяти згуртованості дитячого колективу**. Організовувати ігрову та проектну діяльність у малих групах. Впровадження практики взаємодопомоги, чергування, спільного прийняття рішень. Додатково можна творювати традиції класу, що підтримують єдність.

3. **Розвивати комунікативні навички**. Вчити активному слуханню, вербальному вираженню емоцій і прохань. Застосовувати рольові ігри та вправи, обговорення ситуацій морального вибору. Стимулювати відкритий діалог, навчати способам ненасильницького вирішення конфліктів.

4. **Формувати толерантність та емпатію**. Залучати дітей до обговорень про різність людей, повагу до інших. Інтегрувати у навчальний процес казки, історії, що демонструють співчуття, взаємодопомогу. Підкреслювати цінність кожного члена колективу незалежно від його досвіду (переселенець, втрата сім'ї тощо).

5. **Адаптувати освітній процес до кризового контексту**. Зменшення навчального навантаження, акцентувати на практичному застосуванні знань. Варто враховувати змінений емоційний стан дитини при оцінюванні. Використовувати елементи арт-терапії, ігрових методик, емоційної грамотності.

6. **Залучати батьків як партнерів**. Регулярно інформувати про стан дитини, спільно визначати шляхи підтримки. Проводити зустрічі, тренінги, інструктажі щодо особливостей соціалізації в умовах війни. Спонукати до створення домашнього клімату підтримки, взаєморозуміння.

7. **Підвищувати власну професійну готовність**. Педагог має проходити навчання з кризової педагогіки та психології. Впроваджувати рефлексивну практику щодо власних дій і рішень у класі. Працювати в команді з іншими педагогами, психологами, соціальними працівниками.

Додаток Ж

Пам’ятка для батьків
«Як підтримати соціалізацію молодшого школяра в умовах війни»

1. Створення емоційно безпечного простору вдома. Дім має бути територією спокою та безпеки. Необхідно забезпечити дитині чіткий розпорядок дня, теплі стосунки, а головне – увагу до її емоцій. Слухайте дитину без осуду, дозвольте їй говорити про свої страхи, тривоги, мрії. Висловлюйте підтримку словами: «Я тебе розумію», «Я поруч», «Ти не один/одна». Такі фрази формують довіру й внутрішню опору.

2. Допомогати дітині в розумінні її власних емоцій. Під час війни діти часто відчувають суміш страху, гніву, провини, розгубленості. Дитині важливо пояснювати, що всі емоції – нормальні. Разом обговорюйте ситуації, в яких вона засмутилася чи зраділа. Можна використовувати «емоційні щоденники», картинки з обличчями емоцій або казки, які допомагають осмислювати почуття.

3. Підтримувати контакт з однолітками. Стимулюйте спілкування з дітьми: запрошуйте гостей, заохочуйте участь у позашкільних гуртках, онлайн-зустрічах, якщо це безпечно. Уникайте тривалої ізоляції – вона гальмує розвиток навичок комунікації. Спільні ігри, командні заняття та проєкти допомагають відчути себе частиною спільноти.

4. Формування навичок мирного вирішення конфліктів. Навчайте дитину спокійно висловлювати свої потреби: «Мені неприємно, коли…», «Я засмутився, бо…». Грайте в рольові ігри, моделюйте ситуації, де треба домовитися або вибачитися. Ці вміння потрібні для здорового спілкування в класі.

5. Не нав’язуйте контакти – підтримуйте індивідуальний темп адаптації. Якщо дитина замкнута або обережна у новому колективі – це нормально. Дозвольте їй звикати до середовища поступово. Підтримуйте, але не змушуйте «йти грати» або «подружитися з кимось». Пам’ятайте: адаптація – це процес, а

не одноразова дія.

6. Будьте прикладом емпатії та відкритості. Діти копіюють поведінку батьків. Якщо ви ввічливо спілкуєтесь із сусідами, проявляєте доброзичливість, готові допомогти іншим – дитина переймає ці моделі. Покажіть на власному прикладі, як можна співпереживати, вислуховувати та допомагати ближнім.

7. Підтримуйте самооцінку дитини. Підкреслюйте успіхи, навіть найменші: «Ти сьогодні так гарно поділився іграшками!», «Ти спробував – і це головне». Війна часто руйнує відчуття стабільності та впевненості в собі. Завдання батьків – показати, що дитина справляється, вона має сили, таланти, значущість.

8. Співпрацюйте зі школою. Будьте в контакті з вчителями, шкільним психологом. Якщо дитина зіштовхується з труднощами у спілкуванні або поведінці – шукайте рішення разом. Спільні дії сім’ї та школи – ключ до ефективної соціалізації в кризових умовах.